

ПРВИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ЛИСТ У БЕОГРАДУ

Раденик 1871 — Радник 1872.

Први број првог социјалистичког листа, који ће истовремено представљати и први социјалистички лист на Балкану, изашао је 17. априла 1871. године (по старом календару). То је огледни број, према тадашњим узусима; садржи програмску, приступну изјаву, којом се представља и препоручује читалачкој публици. Први редовни број изаћи ће шест недеља касније, 1. јуна.¹

Издавач и званични, одговорни уредник листа, у ствари његов финансијер, је инжењер Ђура Љочић. Уистини покреће га, уређује и саставља сам лидер социјалиста, Светозар Марковић. Његово је дело и уводни „Програм“ који испуњава прве две стране огледног броја готово у целости. Он ће бити аутор велике већине уводника, расправа и чланака уопште.

Програмска декларација

Речима „Наша је жеља да науком помажемо напредак српског народа“² почиње програмска декларација *Раденика*. Те речи су карактеристичне, а не случајне. Већ су први социјалисти у Србији свесни тога да су првенствено захваљујући научним достигнућима у свету технике и спознаје, дошли до изражаја у друштву, и да ће најлакше помоћу научне мисли моћи остварити своје тежње у земљи. Ниво напретка самог народа мериће се према „материјалном благостању, образовању и слободи“ — стоји даље у програму. Та три фактора, када делују синхронизовано, одиста означавају и на идеалан начин убрзавају токове прогреса.

При разматрању суштинских проблема, економских, образовних и политичких, издавачи *Раденика* су се представили читаоцима као добри познаваоци путева развика развијенијих европских народа. Али открили су одмах и своје слабости, као утопистички планери будућег развоја српског народа. Заведени извесним специфичним појавама заосталости они су погрешно проценили њена основна својства и покушаће да је превазиђу и савладају средствима која ће се морати показати неефикасним.

Покретачи првог социјалистичког листа под утицајем деловања релативно малих разлика у нивоима производних снага и произвођачких односа виших и нижих слојева народа, сагласили су се са онима који су тврдили да „код нас нема поделе“ на две антагонистичке класе, експлоататора и експлоатисаних, као у капиталистичким друштвима. Јер „код нас нема ни богатства уопште. Ми смо готово од реда сиротиња“ — понављали су и они заваравани сиромашним изгледом домаћих богаташа, у поређењу с богатством европских капиталиста, и малим бројем пролетаризованих елемената, према маси пролетаријата у развијеним капиталистичким земљама.

Из првих погрешних премиса проистицали су и први погрешни закључци. Док је на западу „на дневном реду питање: како да се *правично* подели богатство међу привредницима“, дотле у Србији истиче се на првом месту „претходно питање: како да створимо богатство?“ Сматра се не само за нужно већ и за могућно синхронизовано стварање богатства и елиминисање поделе на класе богаташа и сиромаша. И *Раденик*

је веровао у потенцијале „оригиналног“ развоја Србије на „народном темељу“, мада се није слагао са „верницима“ грађанских опозиционара који су већ раније истицали иста и слична веровања, додуше са другим намерама.

Да би се дошло до прокламованог циља на првом месту истакнута је потреба стварања образованих радника, радника с капиталом, задружног капитала и задружне производње. Истовремено ће поборници економског преображаја хтети смањити „број посредника, прекупаца и шпекуланата који само повећавају цене а не стварају вредности; зближити произвођача и потрошача“, умањити „број непроизводних радника и увећати број производних“. Ради остварења овог задатка Раденик је преузео обавезу да обраћа пажњу јавности на потребу развоја „слободних задруга — асоцијација за производњу и кредит“.

Уопште, први социјалистички лист обраће највећу пажњу економским питањима. На његовим странама ће се излагати „начела економске науке“, изучавати услови материјалног прогреса, истицати улога задруга у интересу произвођача и потрошача, подстицати активност занатлијских и радничких дружина, уопштавати „необходна знања радничком свету у свима грађанама производње“.

Друга тачка програмске декларације односила се на образовање. „... Мислимо да није нужно доказивати како је знање један од главних чинилаца који стварају богатство и да је образовање неопходан услов да се утврди слобода и братство међу члановима народа. Али не само то... Човек који није образован, није кадар ни да схвати свој положај и своја права у друштву...“ — то су биле речи велике истине о улози образовања у развоју човека и друштва, којима је нови лист најављивао борбу против предрасуда, незнања, примитивизма и уског, бесперспективног практицизма.

Раденик ће тражити „свеопште, обавезно бесплатно“ образовање „трошком целог народа“. Залагаће се за комбиновани, теоретски и практични, свеопшти и специјалистички образовни систем. „Сваки члан народа још из детињства треба да се изучи како ће најпроизводније за себе и за цео народ употребљавати своју снагу и зарађивати свој лебац, осим што треба да је изо-

бражен и свестан као човек и грађанин.“ Циљ образовног система треба да буде формирање образованог радника, културног привредника, а не спремање чиновника.

Ради остварења свог образовног и културног програма Раденик је преузео обавезу да на својим страницама: изучава „просветно стање у Србији“, излаже нове образце за образовање, износи предлоге за отварање савремених просветних завода, критички прати дела домаће књижевности; резимира достигнућа стране литературе; утиче „на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развој“.

Трећа тачка програма садржи декларацију о унутрашњим, друштвено-политичким односима, под насловом „Држављански одношаји“. С образложењем да су „политичке установе које ујемчавају грађанске слободе“ илузорне без материјалне независности и без образовања народа, и да се обећавани резултати напретка не могу постићи све „док се... најјача умна снага народа и велики део материјалних средстава троше на... борбу око власти, на вођење парница итд.“ Раденик је иницирао дубоке и свестране уставне реформе.

Нови лист ће показати како су међусобно условљени компоненти негативних појава у владајућем систему. „По уставу нашем народна скупштина има неког удела у законодавству. Али познато је да скупштина не измени никад ни један важнији параграф закона што јој га влада предложи“. Закони само пролазе кроз скупштину, при излазу су исти као што су били при улазу. Улога народне скупштине је ништавна у скупштини, кад је народ угњетаван и кад „не зна какви му закони требају“. Одговорност министара не постоји када његов положај не зависи од скупштине и када „народ не зна“ како „ваља ни свога кмета у општини да контролише“. Чак ни прокламована слобода избора не вреди када је у пракси спутавана и када „народ нема кога да бира, јер нема образованих независних људи“ који би се смели кандидовати.

Да би се издејствовале темељите промене у унутрашње-политичким односима Раденик је примио на себе: да информише јавност о раскораку између народних потреба и државних институција; да критички прати „јавни живот народни од општине... до скупштине“ и рад свих државних

органа; да излаже „начела и нацрте“ за преображај државе, државних установа, према потребама друштва.

Под четвртом тачком програма обухваћени су проблеми спољно-политичких односа. Највише простора добиће ослободилачки планови и акције којима се анимирају духови за борбу против Турске и Аустро-Угарске. За разлику од већине грађанских листова социјалистички лист је прокламовао да се борба за ослобођење и уједињење српског народа и осталих јужних Словена не сме водити само са циљем проширивања државних граница већ ради стварања неопходне базе за бржи развој друштва. „Ми хоћемо да дођемо слободно до јединства, а не обратно... Ми нашим уједињењем са осталом браћом идемо на то да увеличамо нашу умну и материјалну снагу тога ради да наш општи напредак оснујемо на што ширем и тврђем темељу“.

Да ће се одиста економским проблемима посветити највећа пажња *Раденик* доказује отварањем рубрике „Техничко развиће у Србији“ већ у огледном броју. Редакција указује да ће под овом рубриком доносити „чланке о сваковрсном техничком раду у Београду и у Србији“. У тим чланцима ће се критички пратити радови на изградњи земље, подухвати за „грађење друмова, железница, регулисање вароши и река“. Ту ће се опет указивати на предности изградње путем задруга и осуђивати градња средствима капиталистичке својине.

С обзиром да је тада преокупирали духове борба француских комунара, ангажованост листа и на овом подручју револуционарне борбе истиче се већ у огледном броју, у чланку о комуни. Тај чланак, као да допуњава програмску декларацију, садржи формулације крајњих циљева, начела комуне, за која се каже да ће, без обзира на пораз париских комунара „победити пре или после...“

Чланци начелног карактера

У току свог редовног излагања *Раденик*, односно *Радник*, објављивао је на првом месту студијске чланке о друштвено-економским и политичким проблемима, који су написани као теоретски трактати и штампани у наставцима. Већина ових написа је

Светозара Марковића. Махом без потписа аутора, они су деловали као редакцијски састави.

Већ у 2. броју, од 3. јуна 1871, почиње излазити већи чланак, у наставцима, о радничком питању.³ Изазван нападима конзервативних кругова на учеснике Париске комуне, *Раденик* устаје у одбрану идеја и циљева социјализма и комунизма, објашњавајући њихову генезу и смисао, оповргавајући примитивистичке демагошке оптужбе противника, који су социјалисте и комунисте приказивали као лењивце и пљачкаше, отимаче туђих имања, стечених вредностима личног рада и личних способности власника.

На једноставан начин, лако разумљивим језиком, уз помоћ сликовитих примера доказује се читаоцима да „капиталиста не мора бити вредан па да буде богат нити... радник ленштина, па да остане сиромаш“. Власник капитала присваја вишак вредности радничког рада. Из логичног излагања очигледно проистиче да је: „Довољно... само да је један капиталиста а други радник, па да овај одношај остане неизмењен ма онај за целог живота не радио ништа а овај сваког дана по 12 сати и више“.

У овом чланку лист се позива на Маркса, наводи податке из Марксовог „Капитала“, цитира одломке „Комунистичког манифеста“, аргументише „марксистички“, како се то данас уобичајено каже. Има ту и објективности у прилог капитализма, док се упоређује са раздобљем преткапитализма. Не пориче се да се „стање радничке класе поправља... кад се сравни са пређашњим временом“.⁵

Главно је да се читалац увери да од капитализма, без обзира на степен развијености и прогреса, не може очекивати спас. Општи, технички и културни напредак омогућује повишење нивоа живота. Али у капиталистичком поретку и „при највећем ступњу богатства и раскоши има милион људи који немају довољно јела, ваздуха и других најпречијих потреба“. С једне стране, има личности чија „наученост и образованост“ импресионира свакога, а с друге стране сусрећемо „масу необразовану, сујеверну, као и код најнеразвијенијих народа“.

Поларизација друштва, акумулација и концентрација капитала у рукама релативно малог броја власника, пролетаризација мноштва ситних поседника и занатлија, от-

крива се као резултанта капиталистичких односа, организација, схватања. Револуционарни покрети пролетаризованих маса проистичу из свесних, организованих отпора радника, њихових сазнања, и настојања да створе нов, праведнији друштвени поредак.

Одмах после завршетка чланка о радничком питању *Раденик* објављује напис о савременој буржоаској држави.⁶ Овај други напис се заправо надовезује на претходни. Док се у првом напису расправљало о економском устројству капиталистичког друштва, из којег проистиче радничко питање у западној Европи, дотле се у другом рашчлањава устројство капиталистичке државе, да би се показало како су преврати и буне природне последице њених аномалија.

У овом чланку, који излази са прекидом у наставцима, побија се теза извесних буржоаских теоретичара да савремена држава усклађује интересе поданика, да представља средство заштите у рукама већине, да служи за постизање хармоније људске заједнице. И савремена држава је класна, као што је била у ранијим епохама. Она првенствено служи интересима буржоазије. Буржоаска класа држи власт у својим рукама. Њени представници кроје законе, распоређују буџет, изграђују апарат управљања.

С обзиром да је и овај чланак настао из потребе да се објасни револуција француског пролетаријата у контексту владавине буржоазије, као илустративни доказни материјали се користе аутентични подаци о државном механизму Француске. На примеру француске државе откривају се полуге буржоаских капиталистичких држава уопште. Подацима црпљеним из веродостојних извора политичкој расправи се дају, према тадашњим узусима, обележја научне расправе.

После четири месеца, у 76. броју, 2. децембра, *Раденик* поново излаже своје тезе о бунама, револуцијама. Сада је повод одбрана учесника раковачке буне у Војној граници, у Хрватској под Аустро-Угарском.⁷

У одговору на замерку режимског либералног листа *Јединство* да је бранио авантуристичку побуну у Раковици и хвалио Старчевићеву странку насупрот Народној странци у Хрватској, *Раденик* питање буне решава начелно. Полази са становишта да држава као таква није настала договором, нити вољом народа, према схемама извесних апологетских теоретичара, него да је

плод дугих борби између појединих народа, класа, сталежа, породица, личности, резултанта компонената победе једних на рачун других. У организацији која није створена добровољним пристанком свих њених чланова, где једни имају већа права и мање обавезе, а други обратно, отпор побеђених, потчињених, неравноправних је неминовна појава. Захваљујући победама носилаца отпора настају нови односи у држави и међу државама, остварују се прогреси у друштву.

Примерима из српске историје, као раније из француске, показује се да отпори, буне и револуције у почетку најчешће изгледају нереални, преурањени и штетни. Никад се не зна унапред какав ће бити исход. „Да није било оних првих бунтовника — хајдука, који су већином погубили главе у бојевима или изгинули на турским кочевима, не би било ни српске револуције“ ни српске државе. Право на устанак не треба да се мери законима већ побудама и циљевима. „Сваки је такав устанак *природан, неизбежан*“ у крајњој консеквенци „*законит*“, чим је изазван насиљем човека над човеком и чим је управљен на то да се слобода личности утврди.“⁸

Полазећи са принципијелног револуционарног становишта *Раденик* и у конкретној, раковачкој буни није имао „у виду личности Старчевића, Кватерника и друге, већ само стање ствари у Војној граници, тј. насиље маџарске владе против кога је сваки устанак законит“. Са тих принципа долази и осуда Хрватске народне странке, јер се она оградиле од буне у Раковици, и уопште од свих бунтовних аката позивом на потребу очувања „законитости“.

Аргументација *Раденикова* овде је од посебног интереса за једно „спорно“ питање у хрватској историографији. Наиме, с времена на време се понављају покушаји да се код оцењивања карактера Старчевићеве странке њена реакционарност оповргава цитирањем мишљења *Раденика*, односно Светозара Марковића. Међутим, овакви покушаји су депласирани. Орган првих социјалиста, као што видимо, није се упуштао у дискусију о прогресивности Старчевићеве странке, у начелу, у целини, нити у поређењу са Народном странком, већ само о њеној улози у одређеној форми, тј. у вези са држањем у једној конкретној ситуацији према једном конкретном догађају.

Први социјалистички лист није излагао своје тезе о појединим питањима искључиво по учењима, схватањима и мерилима једне школе социјалистичких теоретичара или једне организације револуционара, мада је уколико су се ова питања тицала буржоаског капиталистичког друштва био претежно по линији деловања Карла Маркса и Прве интернационале. Код неких излагања, нарочито када су она била коришћена за одбрану извесних политичких захтева у земљи, *Раденик* се служио и обрасцима мање револуционарних, реформистички радикалних идеолога, да би могао убедљивије документовати своје опоненте. Тако је о слободи писао, у 44. броју, 13. септембра 1871, по тезама француског либерала и радикала Жил Симона.⁹ Ту се могу наћи поставке, ради одбране принципа слободе, по сваку цену, супротне онима у чланцима других бројева, да је држава настала нагодбом слободних људи, с циљем да им олакша обезбеђење животних потреба.

И овде, међутим, као и у раније приказаним чланцима о бунама, мада са других позиција, тежиште је у закључку: човек у неправичном друштву има право на бунтовничке акције. Држава има обавезу да брани грађанина од насртаја непријатеља или од суграђана који својом слободом покушава да поништи, и поништава, слободу другог. У цивилизованом свету, са напретком културе и образовања, претпоставља се смањивање државних задатака, а повећавање друштвених. Слобода „држављана“ према томе требало би да буде у сталном порасту.

Поента се налази у расуђивању да се, према првобитном задатку, постављеном при оснивању, држава „која нема за циљ лакше намиривање човекових потреба, заштиту и слободу човеку“ не треба сматрати „законитом“. Зато људи „који највише раде да се неваљало друштвено уређење сруши и замени новим, бољим јесу револуционари“. Они су „добротвори човечанства, јер највише помажу његовом напретку“.¹⁰

У чланку, који је објављен 7 месеци касније, у 38. и 39. броју *Радника*, 7. и 9. априла 1872, под насловом „Куда иде друштво?“ поново се излажу тезе о развоју друштва и државе на бази класне поделе и класне борбе. Ту се наилази на поставке

преузете од Прудона и Бакуњина које одурађују од Марксових решења. Пренаглашени су извесни инстинктивни мотиви у слободарским плановима људског друштва. Истичу се асоцијације „слободних и независних општина“ као нове основе реалистички планиране социјалистичке државе, а не као идеално замишљене полуге далеке будућности. Ипак и овде преовлађују покретачки елементи револуционарне политике у борби за преображај друштва.

И даље се инсистира на претпоставци и поставци да: „Правицу... није никако могуће постићи мирољубивим путем“. Концентрација капитала у рукама неколико богаташа се наставља. Процес пролетаризације се не може зауставити. Само борбом удружених радника могу да се издејствују побољшања услова рада повећањем плата и смањивањем радног времена. Кроз ту борбу оствариће се на крају „политичко и економско ослобођење“ народа у целини.

Пут будућности у одговору на питање „Куда иде друштво?“ сагледаван је утопистички. Видици новог света приказују се као „свет правде, истине и рада, где неће бити газда и слугу, господара и потчињених, где ће сваки члан друштва бити радник, газда и господар.“¹¹ Та визија неће бити остваривана ни после стотину година. Скептици виде у томе жалосну потврду конзервативних тврђења о „вечитим“ својствима неједнакости и неправедности друштва, засниваним на урођеним, неуништивим егоцентричним особинама људи. Узимајући у обзир неповољне услове развоја социјализма у заосталим земљама, окруженим снагама високо развијеног капитализма и преоптерећеним баластима вековне примитивности, чије преовлађивање изискује напоре више генерација, скептицима се могу аргументованије супротставити тезе оних који тврде да још није сазрело време „најквалификованијих кормилара“ чија знања и сазнања највише доприносе остварењу „неостварљивих“ визија прошлости. У сваком случају стоји да друштва која се изграђују на социјалистичким подручјима већ реализују идеје и идеале које су се раније сматрале неостварљивим. Препрека и краткоћа пређеног пута, у историјским размерама, намећу обавезу да се не пренагли са закључцима. Међутим, објективним расуђивањем компаративних проучавања, може се утврдити да полуге напретка

ка све хармоничнијем, рационалнијем бескласном друштву постоје и да се оне налазе у базама социјализма а не капитализма. Заслуга је *Рад(е)ника* што је чланцима, као што је овај о путевима друштва, први отпочео са систематским васпитавањем људи у социјалистичком духу и први у домену публицистике повео борбу за социјалистичке идеале.

Чланци о битним обележјима развијеног буржоаског капиталистичког друштва и потребама његовог социјалистичког преображаја спадају у теоретски најисправније. Само број тих да тако кажемо синтетичких чланака о смерницама развоја капитализма и социјализма, на нивоу западне Европе, је прилично мален. За читаоца који се налази под импресијом многобројних расправа о делима Светозара Марковића представљаће сигурно изненађење наша констатација да смо приказом наведених неколико написа обухватили све чланке ове врсте у *Раденику* и *Раднику*. Остали су чланци, истога смера, са конкретним темама из појединих сектора друштвено-економског и политичког живота у појединим капиталистичким земљама.

Међу чланке у овом одељку могли би се уврстити и инструктивни трактати о радном, радничком дану, према Марксовим поставкама из *Капитала*, и о условима „за бољи рад“ према Чернишевском. Ова два трактата, из дела два различита аутора, од којих је један познат као творац научног социјализма, а други као узорни стваралац утопијског, могу да послуже и за илустрације двају различитих погледа приликом расправљања о начелним питањима.

Са одговорима, у девет наставака, на питање „Шта је то раденички дан? (По Карлу Марксу, *der Kapital*)“ *Раденик* још једном потврђује да је усвојио Марксова тумачења о радној снази, као својерсној роби, о вишку вредности, коју ствара радник за послодавца, о могућностима смањивања радног дана и повећања надница, борбом самих радника и сл.¹² А објашњењима Чернишевског о подели рада, која не доноси адекватне плодове радницима, о специјализацији, која би требало да буде вишеструка, о апстрактно замишљеним благодетима, које се никад неће моћи остварити — скреће се са пута реалистички приказане стварности у магловите сфере идеализације.¹³

О економским и политичким проблемима у Србији

Већина *Рад(е)никових* расправа односи се на унутрашње проблеме економског и политичког развоја Србије. То је и природно. Орган социјалиста је покренут с циљем да учествује у борби коју је српски народ водио за промену живота на боље. Његово публицистичко деловање није апстрактно декларативно, већ конкретно ангажовано. Чак и уводници у првим бројевима садрже само извештаје са терена у рубрици под насловом „*Наше домаће ствари*“. Уводни и други већи чланци у којима ће се излагати начелни ставови, критички прегледи са теоретским образлагањима засниваће се готово увек на конкретним питањима, догађајима, појавама.

Једна од првих расправа о токовима развоја српског друштва, са закључцима принципијелног карактера, јесте уводник у наставцима, у четири броја, од 6. до 9. „*Наш економски напредак*“. На основу многобројних цифарских података, сакупљених из новинских извештаја и статистичких прегледа, о сумама дугова, стању сточног фонда, вредности непокретних имања, кретању цена, билансу увоза и извоза, начину производње, каквоћи и количини произведених добара, изводи се закључак о сиромаштву народа и незадовољавајућем економском напретку.

Подаци којима се доказује и илуструје оправданост основног закључка су толико обимни и разноврсни да чланак мора оставити упечатљиви утисак на читаоца. Историчар у њему још и данас налази драгоцене информације које другде нису сачуване и које не сме мимоићи кад анализира тадашње економско стање народа. Ту има и значајних критичких примедба на званичне статистичке материјале које указују на слабост извора којима ће се, у недостатку других, и историјска наука морати првенствено служити.

Основне тешкоће у писању оваквог документованог чланка, не само за публицистику већ и за научника, налазе се у празнинама саме документације. Статистика још ни данас не омогућује сасвим објективне микроанализе за комплетно веродостојне синтезе. А у време излажења *Рад(е)ника*, како се и у овом чланку истиче, статистичке публикације су биле тако

оскудне да нису садржале ни податке о броју „сопственика“ према величини имања и врсти занимања по местима, срезovima и окрузима. Утолико веће признање заслужују напори *Рад(е)ника* да са допунским подацима са терена олакшава боље сагледавање токова економског живота.

Наравно да се слика земље у развоју не може репродуковати овим, као ни другим сличним чланком, чак и да се располаже комплетнијом документацијом. *Рад(е)ник* је лист са политичком мисијом револуционарног првоборца и првенствено обраћа пажњу на негативне појаве да би их елиминисао снагом масе приврженика. Његова је расправа публицистичка чак и кад има максимална обележја научне расправе.

Констатација о тешком економском стању сигурно је тачна у односу на већину народа. Али је очигледно за непристрасног аналитичара да је једностран и претеран покушај доказивања народа да „кад једна година омане настане глад“ у сељачкој средини тога доба. И жигосање чиновника, као првих виновника новонасталих недаћа, је неосновано по мерилима научног социјализма. Према *Радениковом* казивању „чиновници су били први узрок што су се капитали почели прикупљати по варошима“. Тек је из њихових руку „нагомилавање капитала прешло ... у руке трговаца ...“ У ствари, први носиоци капитализма били су трговци, а не чиновници. Чиовништво је постало „свемоћни фактор“ тек као оруђе трговачке буржоазије.

Нетачно уочени редослед у кретању примарних утицајних фактора имаће далекосежне последице. Уместо да се оштрица напада усмери против правога виновника, она ће остати уперена против његовог помоћника и опуномоћеника. Капитализам, капиталистичка буржоазија, прикривена у сенци бирократије, неприметно ће се развијати док не постане толико моћна да се више не може, и не треба, закамуфлирати.

Уопштавање изведено само на основу пробраних фактора доводи до једностраних претераних закључака, који се неће моћи одржати када се буде прешло на испитивање свих чинилаца, мерилима научника. И тврђење да се „имање покретно и непокретно“ тада у Србији „спрам броја душа умањава“ константно, је очигледно нетач-

но, с обзиром да је привредни потенцијал земље у целини био у порасту. Али, захваљујући новим, социјалистичким погледима, ту се откривају „тајне“ којима се могу објаснити извесне негативне карактеристичне појаве, као што су, на пример, распродаје природних богатстава земље ради задовољења повишених потреба друштва, нарочито његових виших слојева, у периодима модернизације и капитализације. „Чим нема довољно прихода да се“ те „потребе подмире, онда се крњи готовина: сече се шума, продаје ... земља ... баштина“.¹⁴ Пажња се концентрише на сировинске производе. „Број трговаца и чиновника ... се увећава ... брже но што се увећава број насељења уопште, дакле број радника произвођача мора бити све мањи спрам броја целог народа“. Страни производи, који се све више увозе, у земљи са недовољном производњом плаћају се сировинама. „Све наше увећане потребе ми подмирујемо куповањем страних производа за наше сировине. Ми трошимо све више а не производимо све више. Може ли то да буде а да ... останемо једнако богати? Разуме се да не може“. Смањивањем произвођачког капитала смањује се производња. „У размени са странцима за њихове производе и њихов рад све мање можемо давати у размену наше производе ...“, а све више давати новца или задуживати се код њих.¹⁵

У чланку о „економском напретку“ Србије налази се и једна од првих констатација о идентитету новог државног и друштвеног поретка, која показује да је већ први социјалистички лист у извесним моментима тачно указивао на главно обележје новонасталих односа. Иако ће се то откриће и овде само користити за борбу против бирократије, важно је да се оно уочи. Ту, наиме, стоји да и: „Код нас наместо патријархалног газдинства ... почиње да се развија новчано, капиталистичко газдинство“. У оквирима тог и таквог газдинства врши се акумулација капитала у рукама појединаца, појединих класа и сталеза.

Први социјалистички лист је од почетка свог излагања покушавао да скрене економске токове развоја с капиталистичког правца у правцу задругарства. Већ у огледном броју он је изложио брижљиво сакупљане цифарске податке о занатлијско-радничким дружинама у Београду, којих

је тада било шест, да би показао остварљивост програма прокламованих идеја и предлога.¹⁶

У чланку „Наше удруживање“, о потребама и користима удруживања у задружним организацијама *Раденик* подробније излаже своје принципијелне поставке и практична упутства за преображај друштва на новим темељима. То је један од најдужих чланака. Излазио је у наставцима у седам бројева, са прекидима, од 10. јуна до 24. јула 1871. По обиму, штампан у целокупним делима Светозара Марковића, износи око три ауторска табака.

Тежина задатка у разради циљева и механизма пословања пионирских дружина будућности је одувек била и увек ће бити веома велика. Треба предвидети и размрсити сплет најзамршенијих нити најразноврснијих чинилаца. Тога је био свестан и *Рад(е)ник*. Зато је одмах на почетку истакао: „Веома је лако написати целе књиге „о удруживању“, али је веома тешко скупити живе људе, уредити њихове одношаје, одредити начин радње; једном речи све тако удесити да дружина ради онај посао због кога се скупила, а да сви чланови дружине буду задовољни својим послом и својом наградом“.¹⁷

Тај задатак био је специфично отежан с једне стране заосталошћу трудбеничке средине, а с друге, дејством већ створених капиталистичких предузећа. „По унутрашњости веома често било је воље и говора да се подигне ова или она дружина, ... штедионица итд. али много пута није могло ништа да се оствари само стога што није било људи који би могли да напишу проста правила (штатут) за радњу, а камоли што друго.“ У градским средиштима са тим снагама требало је ступити у конкурентску борбу против већ постојећих акционарских друштава, како на подручју индустрије тако и у систему кредитних, банкарских завода.

Рад(е)ник је хтео да се „фабричка индустрија“ развија „из занатлијских задруга“ а не из капиталистичких предузећа. Наместо акционарских друштава сачињених од улога капиталиста његови уредници и сарадници су радили на оснивању „произвођачких дружина“ чији „су чланови удружили свој капитал и рад да заједнички раде и производе.“¹⁸

Замисао је била идеална. Али се већ на почетку могло видети да је утопистичка. Занатлије који су предвиђени као носиоци произвођачких задруга само су у изузетним случајевима имали довољно уштеђевина за њихово оснивање, снабдевање и пословање. Илузорно је било очекивати да ће се они моћи успешно носити са неизмерно богатијим фабрикантима.

Читајући одломке о пропадању занатства и занатлија у систему капиталистичке фабричке производње, ми морамо признати да је *Рад(е)ник* добро уочио и пластично приказао процес пролетаризације. Међутим, његово веровање у прецењене снаге разума и добре воље одводило га је у домене утопизма. Из описа рада првих дружина већ се види успон и пад пропагираног подухвата. У првим задругама на старту сви су имали једнаке зараде, без обзира на разлике у раду. Из почетка „док је трајало одушевљење, ишло је не може бити боље. Сви су радили са највећом вољом и нико никоме није могао пребацити да се намерно извлачи из посла“. Изгледало је, бар у очима апологата, да ће у дружинама трајно радити „сви за једнога, један за све“. Ускоро су, међутим, задругари уочили да једни раде више и боље, а други мање и лошије па је отпочело гунђање и извлачење: „Што да један издире за другога“.¹⁹ Да би се то избегло прешло се на плаћање „на парче“, по учинку. Али учинак у слабо опремљеним задругама није могао бити велик, па је већина остала незадовољна.

Рад(е)ник се заложиио за награде по раду и учинку, тако да и најмања награда буде довољна за живот задругара и његове породице. Био је за нормирање обавезног посла. Ипак је највише очекивао од повећања свести, од осећања „братства и узјамности“. Међутим, у систему капиталистичке шпекулације улога шпекулантских елемената неминовно остаје доминантна. И већ се на првом кораку морало констатовати да „све ... дружине теже ... да се преобрате у шпекулантске компаније“,²⁰ задругари занатлије све више запошљавају раднике надничаре, присвајају вишкове њиховог рада и сл. Не знајући за друге могућности преображаја друштва у неразвијеној средини лист је међутим и даље апеловао на разум, свест, солидарност задругара ради елиминисања капиталистичких метода пословања.

Потрошачке дружине планиране су са више изгледа на успех. „Потрошачкој дружини циљ је да свакидање потребе човекове као: храну, огрев, ... одело, обућу и друге кућевне потребе набавља у већој количини, како би свакога појединца стала јевтиније“.²¹ Очекивало се да ће оне умањити „број посредника између произвођача и трошача“. *Рад(е)ник* је ишао даље. Пледирао је за свеобухватне потрошачке задруге, преко којих би се целокупно становништво снабдевало артиклима широке потрошње. Указао је на потребу да „саме ... општине, нарочито по селима, општинским средствима отварају дућане“ који би пословали као „потрошачке дружине“.

У пракси, међутим, и потрошачке дружине су попримале особине капиталистичких трговинских предузећа. *Раденик* је на примеру у главном граду већ морао учити ту тенденцију. Обелоданио је да: „При свему том што су улози за потрошачку дружину веома мали и што у Београду има веома много сиротиње“ задругари потрошачких дружина су „већином људи имућнији, а поглавито чиновници“. Разлог за такво стање је нађен у необавештености „сиромашне класе“, у продаји само за готов новац и другим недостацима организације. Зато су предложене извесне измене у статуту. Од измена неприкладних одредаба и промена у руководством — замењивањем мање моралних и мање спремних са онима који имају више морала и спреме очекивани су бољи резултати, којима би се могло доказати и у пракси, у првом реду сиромашнијим масама потрошача, корисност потрошачких задруга.

Кредитне задруге су замишљене као фундаменталне институције друштвеног преображаја. Оне су у то време биле нарочито много пропагиране од „реформатора“ у Немачкој и Аустро-Угарској. Основане су улозима ситних штедиша, а не, као банке, акцијама капиталиста. *Раденик* је сматрао да у Србији окружне штедионице, на задружној основи, располажући улозима већине становништва, „могу имати капитал далеко већи но што га може имати једна банка у окружној вароши, само ако се окружне штедионице као што ваља уреде“. С тим капиталом би се онда усавршила земљорадња и подигла индустрија. Окружне штедионице би позајмљивале „потребан

капитал земљорадничким дружинама, које би по својој склопи давале јамства да ће бити корисне и својим члановима и целом народу“.

Раденик је упозоравао: „Општим средствима и под општом контролом“ помоћу радничких задруга ми можемо ... подићи велико газдинство у пољској привреди са ... усавршеним оруђима“ као и велику „народну индустрију“ ... „Ако то не учинимо, и нашу земљорадњу и нашу индустрију подићи ће капиталиста са акцијама, а народ ће постати надничар“.²²

Реализам, засниван на научним мерилима социјалистичких теоретичара, највише импресионира и у овом чланку тамо где се критикују постојеће институције државе и друштва, где се предвиђају негативне последице њиховог деловања, и где се траже и предлажу извесне радикалне измене. На местима где се излажу идеје и нацрти, на идеалним претпоставкама, за темеље и полуге новог друштва, утопизам доминира. Зато наде улагане у дружине, задруге, у постојећим, према *Радениковим* погрешним проценама, преткапиталистичким, а у ствари већ капиталистичким оквирима биће узалудне. Зато и у овом чланку о „нашем удруживању“ показаће се као истините само речи упозорења на последице капиталистичког начина привређивања. Оне садрже највредније поуке првих социјалиста на пољу задругарства. Казују: „Чим се радничке задруге претворе у капиталистичке задруге, оне ће бити у онаквом истом положају као што су поједине капиталисте. Оне се могу у извесним приликама обогатити, али и ... пасти под ударцима конкуренције“.²³

Поводом неких законских пројеката и предлога у Скупштини

У вези с радом протекле и предстојеће Скупштине *Раденик* се задржава на неким законским пројектима и предлозима, да би подробније изложио своје ставове према актуелним питањима која су задрала у животне проблеме становништва. Прво се зауставља код предлога опозиционих либералних посланика у Скупштини, претходне, 1870. године, о окружним скупштинама.²⁴ Занимљиво је да се сада овом пред-

логу даје приоритет, допуњује се, износи у новом виду, са новим садржајем тако да изгледа да ће ући у први план социјалистичког акционог програма за преуређење политичке управе на *самоуправним* основама. Међутим, у чланцима који ће следити о томе се више неће говорити. Као средиште и база пропагираног самоуправљачког система предвидеће се среска и општинска скупштина, а не окружна. Ипак, овај чланак о окружним скупштинама већ садржи оне елементе који ће се у механизму самоуправљања сматрати веома значајним.

У чланку у коме се проблем проширивања народних права разматра у оквирима округа и износи мишљење да би окружне скупштине требало да буду центри оперативног самоуправљања, веома пажљиво се разматрају институционални проблеми самоуправљања. Уочава се да у великој, народној скупштини, где већају представници целог народа, где се доносе општи закони за целу земљу и дају опште смернице, не могу животворно деловати самоуправљачке ћелије народа. „Ако се по који посланик затрчи те изнесе своју месну ствар пред скупштину, њему одмах кажу: 'То не спада у круг скупштинске радње' — па свршена ствар“. Заједничке месне потребе једног краја најлакше и најбоље ће се видети и регулисати на окружним скупштинама. „Устројство нужних школа, уређење . . . шума, регулација река, организација кредита за земљоделце, занатлије и трговце, усавршавање земљорадње, заната и трговине, удружење рада и капитала — све би то нашло најјачу потпору у окружним скупштинама“. Овде се употребљава само реч потпора јер, како истиче сам аутор, за окружне скупштине још нису предвиђена потребна материјална и организована средства „да изврши оно што нађе да треба извршити.“²⁵

Раденик се зауставља на општим формулацијама, истиче у принципу значај иницираних окружних скупштина. У разматрање механизма саме организације скупштине, њених прерогатива и органа на подручјима округа, не упушта се с образложењем да ће то учинити тек кад се „у начелу усвоји устројство окружних скупштина“ на предстојећој „великој“ народној скупштини. А до тога неће доћи! Временом промениће и *Радеников* уредник

своје предубеђење о окружним скупштинама, па ће се залагати за мање територијалне јединице, за самоуправљање са тежиштем у општинама и срезовима.

Пет недеља после првог краћег „скупштинског“ осврта, који је искоришћен за одбрану предлога о окружним скупштинама, почиње да излази чланак са дугим освртом на законе и предлоге протекле скупштине да би се јавност детаљније упознала са ставовима на којима ће *Раденик* истрајати до краја. Чланак је излазио у седам наставака, од 31. до 40. броја, са прекидима између 14. августа и 4. септембра.²⁶

Протекла скупштина је била од посебног значаја за законодавство. У њој су изгласани закони које је влада предложила на основу новог устава, из 1869. Од 36 „законских предмета“ Скупштина није усвојила само један и то онај по коме би странци могли куповати непокретна имања у Србији. Чланак са освртом на ову скупштину је важан не само по ставовима већ и по подацима које даје о Скупштини. У њему је нарочито опис типичних, једнообразних скупштинских дебата реалистички пластичан тако да може послужити за репродукцију слике многих наших скупштинских заседања. Из њега сазнајемо да су објављени скупштински протоколи непотпуни. Из њега видимо да међу заједничким цртама: „Прва је та да . . . скупштински говори теку без . . . свезе, . . . без . . . смисла и потребе. Често њих десетак скупштинара повторају једне исте разлоге. Нико као да не обраћа пажњу што је пре њега неко исказао исто мишљење и може бити много јасније и потпуније но што је он кадар. Ово повторање истих разлога страшно одуговлачи скупштински рад“ и оптерећује државне касе „јер ваља знати да сваки сат скупштинске радње кошта преко триста гроша.“ Примећено је такође да „скупштинари који заступају исто мишљење не обраћају . . . пажње на противна мишљења. Неки посланик исказао је рецимо неки разлог који противуречи разлозима десеторице говорника . . . Нико неће обратити пажњу на његов говор, да га побије или да га призна, већ просто говори оно што је наумио као да пре њега није нико ништа говорио . . .“ Узрок томе треба тражити и у чињеници да скупштинари „не разумеју

посао ради кога су дошли, а што је најгоре не разумеју законе који им се предлажу.“²⁷

За упознавање извесних ставова веома значајни су коментари претресаних закона. Из анализе дебата око закона о сеоским дућанима уз помоћ „економских закона“ проистиче теза о бржем развоју села отварањем општинских дућана. Одбацују се аргументи обеју страна у спору око сеоских дућана: и оних који су устали против, као и оних који су били за. Јер и код једних и код других запажају се егоистички интереси богаћења на рачун потрошача.

Када се критички размотри сама *Раденикова* аргументација, његова утопистичка црта овде најпре пада у очи. Он сувише верује у факторе разума, здравог расуђивања, договора, поштења заинтересованог мноштва. Превиђа да би и општински дућани, без обзира на прокламована својства потрошачких дружина, у постојећим робно новчаним односима, пословали трговачки а не другарски. Илузорно је било очекивати да ће у општинским дућанима, у оквирима који су већ били капиталистички, конкуренција бити „замењена општинским договором.“²⁸

И у расправи око сеоских дућана *Радеников* је допринос заправо у разобличавању негативних својстава противничких страна, затим у одбрани *принципа* прогреса, у интересу већине народа, за добро друштва у целини. Он се залаже за бржи развој производних снага како у граду тако и у селу ради „умањивања разлика између вароши и села“. Устаје против пораста посредника између произвођача и потрошача, као и против произвођачких и трговачких монопола, јер и једни и други вештачки повећавају цене на тржишту. Побија тада распрострањено мишљење патријархалних чистунаца „да су... моде“, подражавања странаца „у живљењу, оделу, намештају итд. узрок што ... народ осиромашава“. Указује на крајеве „где никакве моде не допиру“ па је „народ тако исто сиромаш“. Открива неоправданост затварања граница пред иностраним фабрикантима. „Ми можемо довека ићи у неучињеним говеђим опанцима и нећемо никад почети да сами чинимо коже и носимо ципеле ако ништа друго не радимо но само се ограђујемо, да се стране коже код нас не увозе или да се ципеле по селима не продају“.²⁹

Поводом скупштинске одлуке да се странцима и даље не дозволи куповина непокретних добара, и предлога да се општинска и државна добра продају домаћим предузимачима, поново се истиче теза о потреби развијања привреде у задружној и државној својини. „Ми хоћемо да народ сам подиже индустрију и усавршава све струке привреде и баш стога исповедамо да је уопште штетно да народне земље, било приватне, било државне или општинске, прелазе у руке појединих капиталиста“. Као што „не треба да допустимо да странци покупују народну земљу, не треба да допустимо ни да поједини наши суграђани покупују народну земљу, а да народ остане пролетаријат без земље.“ Први социјалистички лист „претпоставља вазда општинску или државну производњу приватној, капиталистичкој производњи“. Он се залаже за то да се државна добра предају на управу произвођачима, а никако чиновницима. Држава треба по њему само да задржи право „да контролише њихов рад“ и да интервенише „ако би произвођачи хтели да се користе... приликама и да вуку несразмерно велики профит на штету трошача.“³⁰

У вези са изгласаним буџетом критика се односи на начин распоређивања издатака и убирања прихода. Сматра да би требало мање трошити на „уставне расходе“, на полицију, судове и сл., а више на просвету. Кад би се тако трошила државна средства било би мање неприродних „државних“ потреба: „мање парнице, мање свађа, кривица и злочинства, а тиме и мање разног чиновничког персонала — мање госпoде, а више привредника и т.д.“ Систем убирања прихода, који је највише погађао масе сиромашнијег дела становништва лист оцењује као неправедан и нерационалан. У детаље се не упушта. Образложење суздржљивости је у напомени: „Ко познаје услове наше штампе неће нам то замерити.“³¹

Одмах после последњег наставка чланка о законима и предлозима прошлогodiшње скупштине, *Раденик* се, услед реаговања либералног листа *Јединство*, опет враћа на питање о сеоским дућанима. Пошто је био критикован од либерала због иступања против сеоских дућана, понавља да се не противи њиховом отварању у принципу, већ у одређеном виду, да се не би повећавао број посредника на рачун потрошача, да се не би умножавао „број трговчића којих иона-

ко имамо сувише.“ Наводи примере из којих се види да је тада роба у сеоским радњама била много скупља него у варошким. Власници сеоских радњи су се највише бавили зеленашењем.³²

С обзиром на могућности и потребе развоја села и неутрални читалац стиче убеђење да се претерало у негативном оцењивању улоге сеоских дућана. Зато се овај Радеников став може објаснити и оправдати једино у контексту предлога за отварање општинских дућана. У питању је била читава једна концепција о развоју друштва на новим основама. На статичне замерке о нереалности те концепције стога се и овде одвраћа: „назадњаци веле за сваку реформу „немогућна је“, „народ није образован“, „утучен је сиротињом и робовањем и т.д. Али то не значи никако да та реформа није могућа већ да једна реформа без целог система других рефорама није могућа. То и јесте несрећа код нас што ми реформе сматрамо као закрпе, која се може ма где прилепити.“³³

Даљи напад либералног листа *Јединство* поводом чланка о „законима и предлозима прошлогодишње скупштине“ присилио је Раденик да поново истакне ограничена права скупштине и укаже на потребе да се за њу издејствује право иницијативе и непосредног учешћа у изради законских пројеката. Такав захтев образлаже се и аргументацијом да је „српски народ у Србији створио . . . своју државу револуцијом“, да нема владајућих класа као у земљама капитализма, да се његовом представничком телу, према томе, морају дати већа овлашћења. Несумњиво да у овој аргументацији има патетике и наивног расуђивања, али је најважније консеквентност у залагању за демократски механизам управљања под контролом народа, а не под притиском владара, који је и по новом, „либералном“ уставу стајао изнад скупштине.³⁴

Законски предлози у Скупштини 12. октобра 1871, о ограничењу права продаје непоходног минимума сељачке имовине дало је повода за чланак, у два наставка, о својини земље. По уводном осврту на историјски развој земљишне својине у појединим епохама и земљама види се да је Раденик прилично упознат са токовима историје многих народа и да претпоставља заједничку, општинску својину, нарочито према обрасцу у Русији, индивидуалној, приватној

својини. Њему је најзначајније код приказане „заједничке или општинске владавине то што земља вазда остаје у рукама земљорадника; земља никада не може прећи у руке капиталиста и сељак не може никад постати туђ надничар.“³⁵

Излажући контуре развоја пољопривреде у земљама са великим газдинствима, као у Енглеској, и малим, као у Француској, први социјалистички лист понавља на више места да се тековине науке и технике најрационалније могу применити на великим, да се на њима најбрже повећавају производне снаге. Указује се и на процес раслојавања на селу, на пропадање ситног сељака и ширење капиталистичких велепоседа у земљама западне Европе.

Интересантно је да овде Раденик истиче и последице раслојавања у Србији, као у развијеним капиталистичким земљама, мада је посматра и оцењује глобално само као земљу преткапиталистичке формације. „Уништење задружне својине земље донело је и код нас исте последице што и на западу. Земља се дробила постојано и ишчезавала из руку сељака, а оно што је остало дели се и задужује се непрекидно.“³⁶

Утопизам који остаје својствен првом социјалистичком листу огледа се и даље првенствено у прецењивању рационалних момената, стремљења и могућности у српском друштву. Износи се мишљење да су задруге у Србији могле бити сачуване да су „српски законодавци“ боље „разумели појам задруге и задружне својине“. Поједине одредбе Грађанског закона се наводе као виновници распадања задруга. У неисправном начелу, преузетом из западних кодекса, тражи се и „налази“ праузрок зла, а не у темељима економско-друштвених односа самог поретка који се изграђивао.

Допринос на расчишћавању појмова је у критици либерално буржоаских схватања принципа, закона о приватној својини. Побујају се тезе либерала, по којима се „уништавањем или ограничавањем личне својине уништава или ограничава лична слобода човека.“ Показује се да у току развоја „друштва и личности . . . лична својина пружа такав облик“ да „огромна већина људи не само не добија у личној својини јамство за своју слободу, већ, напротив, она постаје оруђе за потчињавање и тиранисање човека човеком.“³⁷

Законска настојања за заштиту сељачког минимума и *Раденик* поздравља. Али он, за разлику од осталих листова, види у том закону само „полутанску“ меру, која „неће спречити да се земља сељачка не раздроби и не пређе у туђе неселјачке руке“. Главна добит од новог законског предлога процењује се осведочењем да „сам сељачки свет код нас почиње увиђати да се лична слобода човека не састоји у томе да човек може продавати земљу као други еспап“, и да сам тај свет у интересу личне и колективне слободе тражи пут ка установи која ће обезбедити „да земља увек остане у рукама оних који раде.“³⁸

Скупштинске дебате су инспирисале још један чланак: „Опозиција и слободна штампа“. Поводом различитих захтева за промену постојећег закона о штампи ту се врши диференцијација између опозиције која стоји на истим друштвеним принципима као и влада, и опозиције која полази са других позиција. Прва „тежи само да неке мане и злоупотребе“ у владајућем поретку „уклони и поправи“. Таква опозиција може да буде и корисна влади. Јер она „даје прилике влади да... мане уклони и тиме избегне незадовољство народа“. Друга опозиција је она која се не слаже „уопште са постојећим поретком у земљи“. Између ње и владе води се борба до краја. Ако је та опозиција прогресивна она заслужује повеће масе јер њој припада будућност.

С обзиром да је *Раденик* припадао тој другој опозицији он је тражио слободу штампе да би могла да шири своје идеје. „Слободна штампа мења цео склад мисли грађана, она им показује друго стање и други поредак који боље одговара потребама и достојанству народа и учи народ како ће да замени стари поредак новим.“ Властодршцима који су већ претили да ће новим ограничењима у закону о штампи и специјалним мерама спречити такво деловање у јавности, поручује се пркосно: „Али обично груба сила не помаже или помаже само за кратко време, ‘свет и опет се креће’ као што је казао Галилеј.“³⁹

У вези с радом Скупштине излазио је у уводнику, у више наставака, у првој половини децембра 1871, чланак о *министарским извештајима*.⁴⁰ У њему се критикују

извештаји министара због непотпуности, нејасности, празнина. Из ове конкретне и начелне критике, проистиче неколико веома инструктивних закључака. Министарству просвете и црквених дела се замера што није употпунило цифре о повећању броја школа, ученика и наставника подацима из којих би се видело „оно што је главно“, тј. „колико је распрострањена писменост у Србији и колико је та писменост увеличала знање народа...“ Не види се ни колико има школских зграда, колико је учињено за повишење квалитета наставе. Постављају се питања: Зашто школе нису тако уређене да првенствено „образују произвођаче“? Зашто најмање школа има у брдовитим крајевима, у ужичком и подрињском округу, где је сиротиња највећа?⁴¹

Извештају министра финансија се замера што казује само број пореских глава а не износи податке о томе „колико пореских глава спада у коју класу“, „колики је порез према имућности грађана разрезиван“ у појединим местима и крајевима. *Раденик* је мишљења да министар финансија мора да располаже тим основним подацима и да упозна јавност са њима. Ови се подаци траже да би се знало оно што највише занима сиромашнији свет: „а) у каквој је сразмери подељено богатство међу појединим члановима нашег народа; б) како су оптерећени поједини држављани према својој пореској способности у разним крајевима Србије и ц) колики се проценат од имања и прихода узимље од разних држављана који спадају у разне класе.“⁴²

Министру финансија се још пребацује што није ништа урадио да би се променио порески систем, који је погодовао богатим слојевима. Том приликом се указује и на потребу укидања регала на со, с мотивацијом да највише пада на терет сеског становништва.

Можемо рећи да се овим чланком изражава незадовољство радом највиших државних форума на једноставан начин, једном разложном конкретном критиком. Осврт на годишњи биланс политичке управе пропраћен је умесним примедбама у тону озбиљног, одговорног заступника народних интереса.

Начелни ставови и тактички потези

Став према другим влади опозиционим политичким групацијама је изложен у чланку „Зближење начелних партија“, објављеном 12. фебруара 1872. године. Чланак је написан поводом понуде левих либерала, преко листа Уједињене омладине српске *Млада Србадија* за сарадњу и обједињавање опозиционих снага на платформи једног заједничког органа. Лист либералне омладине је ову понуду образлагао и наводима о „еволуирању“ *Рад(е)ника* од ексклузивног социјалистичког листа, који је у почетку тражио промене за основе једне радничке државе до гипкијег радикалног гласила, који је увидео да нема услова за остварење својих првобитних циљева, и пошто се „не може чекати“ приближио се циљевима прогресивних либералних опозиционара.⁴³

На понуду са оваквом аргументацијом, орган социјалиста је одговорио противаргументима који заслужују посебну пажњу компонентима принципијелне доследности и практичне политичке мудрости. Побивајући наводе о тобожњој еволуцији, први социјалистички лист је нарочито убедљиво доказао апсурдност овакве тврдње уважавањем важности принципа у политичкој борби.

Речима филозофа револуционара указује се овде на велике поуке историје, која је безброј пута показала да се треба држати начела „које је одржало победу“. Јер: „Ако ли је начело од уступања изгубило свој садржај, тада цела партија (победника — А.Р.) нема смисла, она нема никакве, опште ствари, цела је распра само око владавине ове или оне личности. Тада се партија бораца за истину нимало не разликује од оних назадњака који бране постојеће стање, против кога устају борци за истину.“ На заставама још стоје речи „које су некада значиле истину и правичност, али сада ништа не значе“. Њима се све мање верује. Исмејаће се напокон и та застава „коју су оскрнавили они који су је носили. И велике бесмртне речи чекаће нове људе, који ће им повратити смисао и остварити их у животу.“⁴⁴

Понављајући ове речи *Радник* подсећа себе и своје опоненте на идеје водиле којих се не одриче ни под којим условима.

При решавању текућих практичних питања, која су на дневном реду, потребни су додуше уступци за савезе са партијама које се истовремено боре против истог непријатеља. „Али у таквом савезу“ начелна партија „уступа само оно што не потиरे њена начела и њено уверење“. Група око *Радника* увиђајући потребу сарадње са најнапреднијом политичком групацијом у редовима опозиционих либерала, спремна је за договор на заједничкој платформи, и на извесне уступке, али само тактичке а не и принципијелне, ради остварења минималног програма.

У коментару овог чланка може се потврдити да је први социјалистички лист остао на првобитним позицијама и да није еволуирао у правцу буржоаских схватања. Уколико се запажају извесне осцилације оне су последице споја разноликих елемената научног и утопијског социјализма, а не скретања од социјалистичког до буржоаског радикализма.

Месец дана касније, у 32. броју, од 22. марта 1872, *Радник* поново указује на важност принципа и идеја водилца у политичкој борби. Разматрајући циљеве народног ослобођења и јединства, у оквирима васколиког народа, у Србији, Аустро-Угарској и Турској, сада он, под насловом „Зближење с народом“ повезује ове потребе с потребама сиромашног и поробљеног народа. Пребацује се практичарима свих страна да живе и раде ситничарски „од данас до сутра“, да њиховим радом „не управља... општа главна мисао, која би потчинила све друге споредне мисли и према којој би били удешени сви други радови.“ Додуше, у овом чланку, с обзиром да је реч о мобилизацији маса за национално-ослободилачки устанак и рат, преовлађује готово у целости патетика идеализације обичног човека и маса народа, али је основно и ту да се предочује важност главног циља, најважнијих идеала, засниваних на идејама којих су се људи од положаја и власти одрицали.

Да је *Рад(е)ник* остао на линији, да му је преображај друштва на социјалистичким основама био од почетка до краја главни циљ, види се и по напису „*Радничка питања у Србији*“. Тим написом је Светозар Марковић, овог пута са пуном ознаком имена и презимена, у одговору на једну

реплику Владана Ђорђевића, познатог либералног и конзервативног јавног радника, фиксирао своје становиште, чиме се заправо идентификује и *Рад(е)ничково* становиште, у последњим бројевима листа. Овим одговором се реагује на уверавања опонента, и уопште грађанске интелигенције тог, а и каснијег доба, да у Србији „нема радника и радничког питања, већ само сиротиње и сиротињског питања“, па се оно може решавати средствима филантропије.⁴⁵

При доказивању тврђења да постоји радничко питање и да се оно не може решити филантропијом, доказни поступак се заправо усредсређује на ово питање. С обзиром да први идеолог социјалистичког покрета није заснивао радничко питање у Србији на класној класификацији, радничтво се поистовећује с категоријом трудбеничке сиротиње. Са становишта научног социјализма, дакле, *Рад(е)ник* је симплифицираним одговором да је радничко питање „управо питање о народној сиромаштини“ само потврдио да у току свог излагања није успео сагледати суштину тог питања у специфичним условима застојности уопште, у Србији посебно. Али овде, у овом чланку, у полемици са противником, примаран је одговор у целини; да и у Србији постоји радничко питање, и одговор на друго питање: да се оно не може решити филантропским формулама.

Битна је констатација: „да се сиромаштина ... не лечи никаквим медицинским лековима већ друштвено-економским“. У то време, а и данас још понегде: „Многи човекољубиви људи мислили су да се сиротињи може помоћи милосрђем.“ На њихову адресу упућен је реалан одговор да то може да „има смисла за оне ... који за рад нису кадри, али оној сиротињи која може да ради, а опет потребује милостиње — таквој сиротињи не помаже милосрђе. 'Сиротињи се не може наделити' вели српска пословица“. Сиромаштина долази отуда што се рад „рђаво распоређује“ и „што се плодови рада рђаво, тј. неправично деле.“ Сиромаштина је дакле последица: „неправилне производње и неправилне поделе производа.“ Зато је примарно питање: „Како да се народни рад тако устроји (организира) да и производња буде тако снажна и подела тако правична да сваки члан народа својим радом може живети у

благостању?“ Зато је ту на месту и примедба којом се истиче да: „Ово и јесте право *радничко питање*, као што га схватају сви свесни људи у Европи, као што га је и *Радник* вазда разумевао и излагао. У оваквом облику оно се показује као основно питање од чијег решења зависи цео stroj друштвени. У овом облику оно је *најважније питање* за све чланове једнога друштва, и за све народе без разлике, па и за Србију.“⁴⁶

Ступци о значају рада, производње, проширене репродукције и сл. говоре о најважнијим друштвено-економским категоријама на бази учења теоретичара научног социјализма. Треба истаћи да се ту чак врши диференцијација између различитих струјања у радничком покрету, конкретно између Ласалових и Марксових теза (Марксови се идентифицирају са програмом Интернационале), и да се као исправни наводе ови потоњи.

У овом чланку такође долазе до изражаја старе слабости. Радничко питање се утапа у опште питање пауперизованог народа, и не издваја као посебно, фундаментално, од чијег решавања зависи све остало. У критици Ласалових поставки недостаци се потенцирају и поједностављују првенствено због „грешака“ којима је Ласал усредсређивао пажњу на радничку класу и пренебрегавао интересе других широких слојева народа. При раздвајању елемената друштвено корисног и независног рада вулгаризаторски се потцењују и жигосу „луксузнији“ производи на тржишту, као да су у питању само ексцеси једног нездравог друштва, а не прохтеви и захтеви који проистичу из одређеног друштвеног стандарда и служе, у већини случајева, за подмирење повећаних потреба људи. Аргументи којима се побијају наводи опонента и противника садрже углавном антитезе са декларативним закључцима, без конкретизације остварљивих упутстава за њихово спровођење.

С обзиром да се расправа водила на политичком терену са акцентом на уопштене „истине“, које су се у конкретном виду друкчије јављале и осећале на страни богаташа а друкчије на страни сиромаша, најважнија констатација јесте: да је *Радник* као заступник сиротиње са пионирском упорношћу откривао неистине противничке

стране, указујући на поуке истинских открића. За ситносопственичку средину, која доминира у Србији, на пример, била је и биће још дуго веома актуелна критика прекомерних чиновничких и посредничких професија, као и лакомислене потрошње на место рационалног повећања производње. „У Србији има врло много људи који са економског гледишта не производе, већ врше разне друге послове (корисне или некорисне, то нас се овде не тиче) као што су ... чиновници, војници, трговци ... Сви ови људи ... већином живе много боље и троше много више но они ... који производе материјалне предмете ...“⁴⁷

Било је наивно тражити ослобођење „радничко-произвођачког“ дела народа од пореза и приреза за подмирење „непроизводних“ трошкова. Било је утопистички веровати да се рационалном политиком може акумулирати довољно знања и основног капитала већ код једне генерације људи у току 20—30 година, за потпуни преображај друштва на нивоу општег благостања. Али ће и после десетине, а можда и стотине година звучити истинито да се код нас капитал најмање повећава улагањем у производњу.

Велики део „народне производње остаје непрекидно трговцима и чиновницима међу прстима“. Већа пажња се обраћа на извоз сировина него на њихово коришћење у домаћој привреди, радије се увозе луксузни материјали него репродукциони. У доба излажења *Рад(е)ника* то је тако и зато што је капитал уложен у радњама трговине, банкарства, шпекулације доносио највише профита. „Али зар то није глуп, бесмислен, управо дивљачки поредак економски где усавршавање земљорадње, заната и индустрије ... зависи од тога: хоће ли разни Крсмановићи, Карабиберовићи, Параноси, Антуле, Гуше и други имати од тога 20, 30 или 50% хасне на свој капитал“ — пита се с правом у тону огорчења.⁴⁸

Враћајући се на тему о трудбеничкој сиротињи, у даљој полемици с Владаном Ђорђевићем који није престајао са филантропским предлозима за решење „сиротињског питања“, *Радник* је с упорном истрајношћу инсистирао на тези да је сиротиња продукт лоше „економске организације друштва“, да се она може елиминисати

само радикалним средствима, изградњом нових темеља нове друштвено-економске и политичке организације.⁴⁹

У вези са овим чланцима, који су били инспирисани и изазвани испадима и нападима противника, водиће се полемика још и после обустављања *Радника*. У даљој реплици Светозара Марковића Владану Ђорђевићу, објављеној у посебној брошури, пошто је лист престао да излази, истиче се још једном с позивом на чланак о зближењу начелних партија, да социјалисти око *Рад(е)ника* нису чинили „никаква уступања“, нити су се упуштали у „ма какву партијску трансакцију ни са либералном партијом, а камоли с којом другом.“ И „практичан рад“ на ослобођењу српског народа у Турској „одговарао је вазда ... начелном гледишту на српско ослобођење као што је оно изнесено у *Раднику*“.⁵⁰

Расправе о путевима даље изградње

Досад изложени чланци носе главна принципијелна обележја првог социјалистичког листа на пануу унутрашњих проблема и збивања у Србији и потичу готово сви од Светозара Марковића. Преостали већи написи су од разних аутора, односе се на актуелна питања из проблематике унутрашњег развоја земље, о којима понекад дивергирају мишљења и самих социјалиста, тако да се, за разлику од раније изложених, не третирају увек као одговорни, „овлашћени“ тумачи ставова самог *Рад(е)ника*.

Међу чланцима који спадају у ову другу врсту запажа се на првом месту напис „У своје време“, са 8 наставака, од 40. до 47. броја 1871. године. Аутор написа је уважени професор Стеван Поповић. Он упознаје читаоце са учењима оних који су сматрали да развој народа треба да се обликује као пирамида. Према тим концепцијама: најшира прострaнства темеља требало би да заузимају пољопривредници и произвођачи сировина; други, ужи слој требало би да сачињавају произвођачи прерађивачке радиности и индустрије; трећи, мањи — посреднички, трговачки „сталеж“; четврти, најтањи слој — услужне професије.

По заступнику тих концепција: „Сви народи“ који су се тада називали „великим народима ... били су само онда најбогатији, најсрећнији и најсилнији кад је народ у свом развићу представљао пирамиду ... са најширим темељем а најкраћим врхом; а сви опет народи почеше опадати кад се овај облик поче претварати у облик изврнуте пирамиде.“ Према тој схеми и средњевековна Србија је пропала јер „је зграда коју подиже Душан била на трошном темељу.“ Олигархијски врхови заузели су највећа пространства, жупаније су изгубиле аутономију, већина народа је била незаинтересована у одбрани земље.⁵¹

Поред ових наивно фигуративних концепција и схема за зграду рационалне државе има ту мисли које ће се морати кад тад реализовати у потпуности да би друштво одиста постало прогресивно, социјалистичко. Јер — како ту стоји: „Да народ постане слободан и самосталан, богат и напредан, срећан и уважен, мора у својој средини развијати ове врлине: удружење својих радничких способности за потчињење природни сила, независност своје личности и одговорност за своја дела.“ Та мисао делује још снажније када поетски обликована у политичком листу казује да: „човек усамљен, без икакве свезе са себи подобнима зрно је песка на таласима морским, осушени листак међу бихорима овога света.“

Значајно је да се и у овом чланку уздиже индустријска производња као примарна покретачка снага савремене привреде. „Индустрија је победа духа над материјом, господарство човека над природом.“⁵²

Мада се у овом чланку на почетку приказује идеални развој великих земаља по заосталој схеми, са приматом сировинских а не индустријских база, пажња читалаца се највише концентрише на повећани значај индустрије у динамици савременог друштва. Јавност се упозорава на експанзију индустријских држава на рачун заосталих земљорадничких. Указује се на то да државе које „се намећу целом свету за судије, траже да освоје у свету пијаце за своје сувишне индустријалне производе“ тако да „цео свет буде купац“ њихових „прерађевина, а ... продавац“

својих сировина „или још боље да цео свет оре и копа, а они да прерађују и уживају.“⁵³

За спас Србије, за остварење историјских задатака ослобођења подјармљених народа у Турској и ослобођења од „немачко-аустро-угарске“ економске зависности, у процесу уједињења јужних Словена, препоручује се убрзана изградња индустрије помоћу заштитних царина и других ефикасних градитељских мера. Устаје се против „претераног“ увоза и критикује владајућа теза о благодетима слободне трговине. „Теорија слободног трговања у погледу на цело човечанство, за све народе подједнако, претпоставља у свију народа један степен развића, подједнаке способности радничке, подједнаку производну снагу, све народе без страсти и нагона за осветом и по томе да ће цело човечанство делити подједнако користи што долазе од слободног трговања.“

Стеге и ограничења која се препоручују налазе оправдања у визији индустријализације. „Индустријално развиће то је огњиште на коме се распирује народна унутрашња снага и одпор против назадка, то је ступањ на коме почиње и на ком се свршава заштита народне народности, и одакле почиње свеза са осталим светом у смислу измирења и братског споразумевања.“

Овај предугачки чланак написан китњастим барокним стилем са пренаглашеном фразеолошком интонацијом извесних једностранних захтева, импресионира мноштвом снажних аргумената животне стварности, исказане дирљивим речима осећајног човека — стручњака у борби за прогрес. И већина читалаца се сигурно саглашавала са речима овог Радениковог апологета индустријализације: „У интересу ... наше радне снаге, која свакога дана пропада без икакве употребе, у интересу изобиља природног које ногама газимо, а које још нема никакве вредности у нас...“⁵⁴

Питање које је тада било најактуелније у вези с развојним проблемима земље било је железничко, о коме се и у Раденику више пута расправљало. Одговори првог социјалистичког листа неће задовољити савременог читаоца. Ти одговори су преоптерећени догматским схватањима једностранних занесењака, који се у борби за прокламоване циљеве служе само одређеним

средствима, одбацујући друга средства, па била она и рационална, понекад само зато што се њима служи противничка страна за своје интересе.

У уводном чланку под насловом „*Треба ли нам железница*“, у четири наставка, од 41. до 44. броја, *Раденик* се изјашњава против пројектоване пруге Београд—Алексинац. За ову железницу се каже да не би била у складу са интересима Србије и то са политичко-стратегичког, економско-производног и трговачког становишта. Грађена помоћу иностраног капитала она би првенствено користила Турској и Аустро-Угарској. Пошто би највише служила за превоз трговачке робе, њоме би се на првом месту повећавала добит трговаца и њихових агената. С обзиром да би се морала градити на кредит увалила би земљу у дуг који би народ отплаћивао.

У истом броју у којем почиње излазити чланак „*Треба ли нам железница*“ штампа се још један напис о железничком питању. Ту се говори о плану градње пожаревачке железнице, о коме је тада припремана дискусија у Скупштини. Износе се аргументи који показују да ова пруга, од Пожаревца до Алексинца, не би могла да задовољи основне потребе земље, а апсорбовала би капитал који је неопходан за прече потребе.⁵⁵

Занимљиво је да у току завршавања чланка „*Треба ли нам железница*“, отпочиње следећи са истим насловом само у множини: „*Требају ли нам железнице?*“⁵⁶ Редакција *Раденика* у напомени истиче као значајну подударност да ова два аутора, „као и онај трећи што писаше о жељезници пожаревачкој“ имају „исто мишљење о жељезници мада живе далеко један од другог и немају никаквог саобраћаја. А сва тројица спадају међу најобразованије људе у земљи“.⁵⁷

Писац овог другог чланка позива се, између осталог, и на мишљење професора економије Стевана Поповића, који је доказивао да „при недостатку . . . сопствене индустрије, при ограниченом обрту трговине само на размену наших сировина за туђе фабрикате“ железнице Србији нису потребне. Као и цитирани професор, тако и аутор овог чланка не негира уопштено значај железнице. Напротив, истиче га, али само под одређеним условима. Према његовим мерилима „жељезнице могу бити великим бла-

гом за један народ, а теретом и глобом за други“. Уколико је једна земља на вишем „економском ступњу“ утолико „су жељезнице корисније за њу“ јер се могу рационалније користити. У сиромашним земљама железнице су дефицитарне, а дефицити „у последњој линији“ сваљују се „на сиромашнију класу народа.“⁵⁸

Овде се сматра да на датом ступњу економског развика, привредне потребе, у првом реду трговинске, могле би бити задовољене усавршавањем постојећих, првенствено водних саобраћајних путева и средстава. Зато се предлаже пре свега „да се земља покрије мрежом насипа, да се регулише Морава за пловидбу, да се оснује српско паробродско друштво на Сави и Дунаву, да се поштански саобраћај још већма развије. . .“⁵⁹

За начин писања и расправљања *Раденика* важно је напоменути да чланак „*Требају ли нам железнице*“ после четири наставка поново се наставља, под истим насловом, да би се дали „нови одговори“ противнику у дискусији око железничког питања.⁶⁰ Углавном се понављају исти аргументи да би се „дотукли“ понављани противаргументи противничке странке. Либерали и конзервативци истичу, уздижу, акцентирају потребе земље за железницом. Социјалисти инсистирају на губицима које ће сносити масе народа.

Имају ли се у виду само компоненте прогреса који је постигнут захваљујући жељезници, аргументи првих социјалиста против жељезница изгледају заиста „примитивистички“, као што су говорили њихови противници. Али за разумевање, а тиме у извесној мери и за оправдање тих аргументата не смеју се губити из вида разлози који су их условили. Сиротиња је била велика и *Раденик* се бојао да она не постане још већа услед повећаног трошења и повећане експлоатације.

У трећем великом чланку о жељезницама „*Опет жељезница*“, у седам наставака, оповргава се тврђење да чланци против градње железничких пруга потичу од незналица.⁶¹ Износи се да су аутори образована, стручна, војна и цивилна лица. Њихова мишљења су изрази њихове забринутости. Они су констатовали да земља „све више“ долази „под господство страних капитала“. Све више „у Србији стране капиталисте продају“ своје артикле и за њих извлаче

„сировине из Србије“. Железница „помаже да се све више и све брже развија онај процес у народу који се већ започео, тј. да се увеличава богатство једне класе људи и осиромашавање народа.“ Ту се потврђује да она „није створила то стање“, али га „потпомаже.“⁶²

За ову аргументацију социјалиста најважније је да „жељезница не спасава народ од глади, као што веле ђифтинске економисте, јер је глад радничког света производ самог начина капиталистичке производње.“ Зна се и признаје да железница приближава људе, народе, олакшава образовање. Али све то она чини „само једном делу народа“, и то мањем. Тој мањини она олакшава да помоћу капитала искористи „рад необразованог, невештог, сиромашног народа, да тај народ доведе у такво стање одакле не може ни да мисли на зближавање с другим људима, на друштвене одношаје и на своје образовање.“⁶³

Само на извесном вишем нивоу економског и друштвеног развоја цени се и у овом чланку улога железнице у прогресу већег дела народа. На том нивоу „радиност“ је већ развијена, роба се мора брзо превозити, време је „одиста новац“. А у Србији тада је „време“ било „још врло јефтино“.

Први социјалистички лист је желео „да се српски народ развија хармонично, да материјално благостање и просвета обухвате масу народа, да се слободне, образоване личности развију у нашем народу и љадама и љада, да развитак алата, машина, фабрика, зграда, развитак индустрије, примена техничког знања, замена човекове снаге природном снагом, да све то дође услед увиђавности слободних личности и њиховом удруженом снагом, да и код нас напредује народ, а не гомилица шпекуланата наших, а још више туђих; да се код нас не развија жеђ за богатством и влашћу над другим људима, борба свију против свакога и свакога против свију, борба која даје појединима прилике да завладају силама природе и човечијим радом.“⁶⁴

Раденик се залагао за уједначавање процеса развоја у ширини, у свим слојевима народа, да би сви подједнако подносили тежбе сиромаштва и заосталости, па сви равномерно уживали плодове прогреса. У заосталим земљама таква и слична схватања су доминирала, и доминираће касније при

развијању социјалистичких планова на првим развојним ступњевима социјализма. У индустријски развијеним земљама, деценијама касније и на вишим ступњевима социјалистичког преображаја у раније заосталим земљама, сматрани су и све више ће се сматрати сврсисходнијим учење, тезе и мере за убрзани развој нижих слојева без снижавања нивоа виших.

Међу чланцима разврстаним по проблематици појединих друштвено-економских сектора и грана, поред оних о железницама, највише се истичу написи о речном саобраћају. На тадашњем ступњу развоја земље водни путеви се сматрају важнијим него сувоземни, у Раденику. У неколико подужих чланака и на уводним местима, са стручном аргументацијом доказује се пре свега нужност и могућност, са расположивим средствима, регулисање реке Мораве. Тражи се оснивање националног паробродарског друштва. Пледира се за формирање трговине преко речних саобраћајница и ради економске еманципације Србије од Аустро-Угарске.⁶⁵

У комплексу саобраћајних компонената привреде велика пажња се обраћа и друмовима. Има више подужих чланака, у неколико наставака, о лошем стању друмског саобраћаја, небризи надлежних државних, окружних, среских и општинских органа према задацима одржавања постојећих и изградње нових путева.⁶⁶

У комплексу проблема даље изградње, за питања унапређења трговине и занатства траже се одговори према већ изложеним, задружним концепцијама. У духу својих учења Раденик одмах на почетку излагања предлаже „Пројект за установљење друштва за трговину и обрт.“⁶⁷ Формирају се произвођачке и потрошачке дружине. Улажу се велике наде у материјалне и моралне ефекте њиховог деловања. Међутим, већ при крају године мора се констатовати разочарање: са ентузијазмом стваране дружине распадале су се једна за другом. Карактеристична су за схватања Раденика расуђивања по којима се главни узроци неуспеха траже и „налазе“ у идејним сферама свесности, у недостацима образовања и морала, у оскудици смисла за узајамност у раду, реду и дисциплини. Чланови дружина „нити су умели да свате своју узајамну корист, нити су умели да одрже ред, слогу и

узајамно поверење, што је преко нужно за заједничку радњу. Они су се држали оног моралног принципа који код нас влада у свима друштвеним одношајима: ради што можеш мање, а гледај да дограбиш што можеш више.“ Тек се у крајњој консеквенци ови „узроци“ своде на разлоге проузроковане дејством основних узрочника зла, који се налазе у самом поретку. Тада се и овде долази до закључка да: „Образовање и поштење не може се створити никаквим приватним упињањем, кад се сва друштвена система томе противи.“⁶⁸

О токовима започетог индустријског развита Србије говори се више пута на страницама листа. Дају се конкретни предлози за подизање индустрије у задружној, друштвеној својини помоћу државе, да би се избегле последице капиталистичке индустријализације. Иницира се такође формирање „дружина за подизање индустрије“ у другим већим местима, а не само у Београду.⁶⁹

Ради бржег савлађивања техничких тешкоћа индустријализације Раденик тражи стручну модернизацију по угледу на развијене земље, и помоћу законских мера. Поводом дискусија о сврсисходности тадашњих воденица у Србији, на пример, казује да Швајцарска „треба да нам је узор у употреби водене снаге.“ Предлаже да се законом забрани „грађење нових воденица и радионица“ без овлашћених стручњака. „Кад се је могао издати закон о броју и величини меана, зашто да не може закон определити“ која и каква ће се постројења смети подићи за искоришћавање водене енергије. Сматра да је већ време мислити и на хидроцентрале, какве су подизане у Западној Европи.⁷⁰

У области пољопривреде тражи се такође модернизација: прелаз са екстензивне на интензивну производњу, подизање стручности земљорадника, набавка пољопривредних машина и алата. Подацима ниске продуктивности доказује се нерентабилност примитивне екстензивне земљорадње. Откривају се узроци заосталости код сеоског газде, коме је изгледа „кориснија . . . тројна система земљорадње, у којој се увек једна трећина земље оставља под угаром . . . но да мења плодове и да му ниједно парче земље не остане празно.“ Уочавају се негативне последице деобе кућних задруга уситњењем поседа, стварањем малих газдин-

става, чија ће рентабилна производност остати незнатна. Ту се осветљава и питање надница, за које су многи тада говорили да су превисоке. По Радениковом запажању: онај ко тврди да су наднице високе заборава да посао надничара траје свега неколико месеци. За то време он „мора да заслужи издржавање за целу годину.“ Према томе, наднице нису биле превисоке већ прениске.⁷¹

У једној репортажи о приликама и потребама у Карановачкој (сада Краљевачкој) општини износи се предлог, према узорним схемама општинског задругарства, „да Карановачка општина набави машине за орање, за влачење (дрљаче, грабље), млатило за млаћење жита, машину за кошење ситних жита и ливада.“⁷² Надничари за руковање овим машинама лако би се нашли. Поред њих општина би морала да ангажује само једног школованог економа „са годишњом платом од 200—300 талира и уживањем прихода од 5—10 дана ораће земље.“⁷³ Онима који су се жалили на високе наднице предочава се да би се употребом општинских машина смањила орачка надница са 20—30, и копачка са 10—14 гр на 5—6 гроша, по дану орања. Ради подизања стручног кадра тражи се, као и увек, пољопривредна школа, а ради подизања нивоа производње и стандарда произвођача — потрошачка и кредитна задруга.⁷⁴

У вези са основним проблемима даље брже изградње поставља се на дневни ред и питање урбанизације насеља. Раденик се ангажује за што брже уклањање механизма заосталости и увођење система савремености у изградњи нових објеката. Посебна пажња се обраћа потребама Београда. Износе се негативне последице непланске градње. Ургира се усвајање регулационог плана.⁷⁵ Тражи се модернизација водовода и реконструкција канализационих уређаја. Излажу се предности новог начина калдрмисања. Залаже се за широке тротоаре. И проблемима мањих градова се даје места на страницама Раденика. Има написа „о регулацији окружних вароши и варошица.“⁷⁶ За илустрацију карактера свих ових чланака најбоље служи одломак којим се закључује, на основу изложених факата заосталости „да је код нас још све примитивно, и ми само речима и голим фразама лажемо један другог између себе и пред осталим светом како смо напредни!“⁷⁷

Критика негативних пропратних појава

Проблеми унутрашње изградње отежавани су многим негативним пропратним појавама, злоупотребама и недостацима. О њима се такође говори у појединим чланцима. Излажући их критици, први социјалистички лист посебно указује на њихове корене и тражи одређене мере за њихово искорењивање.

Међу пропратним појавама робно-новчаног привређивања на првим степеницама капиталистичке ескалације, још увек су се издвајале последице зеленаштва. У појединим окрузима, као у крагујевачком и ваљевском, зеленашење и даље наилази на погодно тле. Откривајући његове узрочнике, *Раденик* и овом приликом доказује потребу развоја друштва новим, социјалистичким путевима. За спречавање разорног дејства зеленаштва у постојећем поретку тражи строже законске мере и поступке против оних који се баве „кајишарлуком“, давањем зајма под превелики интерес.⁷⁸

У негативне појаве убрајане су и честе сече државних и општинских шума од стране околног становништва. Сатирање шума је константно сиромашило земљу. У извесним планинским крајевима: „Сељани сматрају гору за својину па је секу код ко хоће“, не питајући никога за дозволу и не плаћајући „таксу за одсечење и употребљавање горива.“ Тим речима додају се подаци из којих се види да, на пример, сељаци са карановачких планина „неће да раде никакав посао ако им се не вата воловска надница 30—40 гроша, а пешачка 20—40 гроша, јер ову надницу могу да ухвате кад секу и одвлаче гору.“ Да би се спречила ова пракса тражи се поопштрење казних мера и повишење таксе за сечење дрва од 2 на 4 до 6 гроша по грму.⁷⁹

Недаће земље и народа повећаване су често и елементарним непогодама. Зато се *Раденик* придружује онима који траже заштитне и одштетне институције нарочито за крајеве који су трпели од поплава, ерозија и других непогода. Из *Раденикових* излагања се види да су се оне већ тада могле осетно умањити бољом организацијом и већом пажњом надлежних органа.⁸⁰

Питање које је посебно преокупирало становништво у граничним областима према Турској услед терета трошкова за гра-

ђење и одржавање „граничног плота“, наилази такође на разумевање, па се и оно овде поставља у духу правичности. „Зашто да цео терет око грађења и одржавања овог плота“ који је начињен од „стотине хиљада прућа, коља и хиљадама надница колских и пешачких“ падне „само на пограничне округе“, и зашто да се ова „ограда“ гради кулуком а не порезом целог народа — пита лист социјалиста и тражи да се односни закон промени према захтевима преоптерећеног пограничног становништва.⁸¹

Механе су биле такође предмет сталног расправљања током XIX века, због њиховог негативног дејства, превеликог броја, несолидног пословања и нехигијенског постројења. *Раденик* их живописно описује и као стецишта лакомислености, разврата, нискости једног недостојног начина живота. „Како дођеш пред меану“ — казује читаоцу — механција излази усусрет „клања се до земље, коња прихвата, а на вратима те дочекује „врајла“ у „копфпутцу“ или ошишана; сукња јој шушти, ноге голе у папучама; набелила се, наруменила се, обрве навукла, задњим крајом завшијава, као разломљена, у рукама држи послужавник: „изволте!“ а смеје се. Тако она дочекује сваког, а човека је срамота да не узме.“ Први социјалистички лист инсистира на захтеву да се ограничи број механа, поопштри надзор над њима и предузму мере за повишење њиховог нивоа.⁸²

И негативне појаве са подручја морала по правилу објашњавају се истоветним узроцима, условљеним лошим, нерационалним, непросвећеним и неправедним друштвеним поретком. У једном научно-популарном осврту, у подлистку, о проституцији констатује се да је и она производ организације друштва. Поента је на закључку да њу друштво може искоренити, заједно „са многим осталим жалосним појавама, . . . осигураном зарадом за све, што се добија организацијом рада; просветом, која се добија и једним и другим; општом еманципацијом и слободним одношајима између оба пола, што је резултат свега осталог.“⁸³

Значајно је да на страницама *Радника* већ налазимо чланке о проблемима личности и друштва према мерилима социологије и филозофије, које се убрајају у фундаменталне друштвене науке. Ту спада један теоријски напис о *филозофији бројева* који упознаје читаоца са новим методима истра-

живања друштвених збивања и појава на бази статистичких података.⁸⁴ Други напис „Личност и друштво“, побијајући тезе апологета индивидуализма, доприноси сазнању да је човек друштвено биће.⁸⁵ Повезивањем нити људских недаћа са друштвеним недостацима, повећавала се свест читалаца. Зато би се могло рећи да је наш лист инсистирао на констатацији да: „Сав . . . поредак почива на . . . моралним начелима: *Што ко више даје друштву прима мање од друштва. Што ко више ради мање му се плаћа.*“⁸⁶ У таквом друштву су природне, логичне многобројне негативне појаве. Само променом таквог друштва нестале су ових појава.

За равноправност жена

Посебна пажња обраћа се проблемима који проистичу из неравноправности жена у друштву. Лист се ангажује у борби за радикалну измену њиховог положаја на свим нивоима и у свим срединама. Нарочито истиче потребу повезивања покрета за равноправност жена са покретом социјалиста, доказујући да се само победом потоњих могу у целости остварити захтеви првих.

Поред краћих бележака и маргиналних примедба, у првом социјалистичком листу налазимо неколико већих написа, са наставцима, о специфичним проблемима жена. Прва расправа, у подлистку, у три наставка, посвећена је потребама њиховог образовања.⁸⁷ Жигошу се заостала схватања којима се женска чељад отуђује од школе; указује се на примере развијених западних земаља, где се све више изједначују у школовању деца оба пола и уз то подижу бројни заводи само за образовање девојака. У прилог одређених теза наводе се одломци из тада многорекламиране књиге Џона Стјуарта Мила „О потчињености женскиња“, која је тих дана изишла из штампе у српском преводу.

Опис понижавајућег положаја жена у породици и друштву драматизује се погледима самих жена које се мире са својом судбином, као се нечим што је природно, својеврсно и неизменљиво. Жене „не само“ што „немају знања и образовања“ већ, а то је најжалосније — „и оне саме због своје неразвијености сматрају да је то тако наређено, да данашњи њихов положај јесте човечан, да муж треба све само да запове-

да, да она треба да је само лутка и ништа више, да све своје способности употреби само за своју ношњу, а ништа на своје образовање.“⁸⁸

Измена положаја жена тражи се променама у схватању људи, у поретку друштва, и одмах остварљивим новим одредбама у законодавству. Стога се захтева од министра просвете да у наредној скупштини издејствује „да се и женском полу даду она иста права на образовање каква имају и мушка.“⁸⁹

У напису „Уплив женскиња на напредак знања (Примедба П. Н. Ткачеве на чланак Боклов)“ подржава се теза о креативним способностима жена на свим подручјима људске делатности, укључујући и научне. У вези са, тада у либералној штампи много хваљеним, расуђивањем енглеског мислиоца Бокла о промени положаја жена и њеном уделу у савременом стваралаштву, захваљујући „свестраној“ цивилизацији друштва, *Раденик* обелодањује мишљење којим се негира свемоћно дејство саме цивилизације. Боклови закључци овде се нарочито критикују са методолошког становишта. Његова дедукција о конкретној афирмацији жена у друштву, из апстрактно узете цивилизације, одбацује се као неистравна, која води натраг, у метафизику! Указује се на то да би се индуктивним методом расуђивања, од појединачног ка општем, дошло до исправнијих закључака о положају и улози жена у склопу једне цивилизације.⁹⁰

Да би се примером подстакле иницијативе за решавање женског питања у Србији, *Рад(е)ник* доноси у више наврата „Новости женског покрета“ из многих европских и америчких земаља у којима су се све интензивније ангажовале поједине друштвене организације, институције и личности у покрету за еманципацију жена. „Право на рад и подједнака плата са мушкима, право на више образовање“ почиње да се признаје у свету — истиче се овде. „А сваки нови корак“ у покрету за равноправност жена „води за собом измену друштвеног стања које ће се најпре показати у преображају архаичних начела, која тако хрђаво упливицу на нарави породица и наших свакидањих узајамних одношаја.“⁹¹

За путоказ у домену „женског питања“, по учењима социјалиста, у једном уводнику се преноси чланак белгијског радничког ли-

ста *La liberté*, у коме стоји: да се то питање у буржоаском духу, у постојећим друштвеним оквирима неће моћи решити у задовољавајућој мери, те једини пут води преко друштва које ће изградити социјалисти. И закључак првог српског социјалистичког листа јесте да се у заједничкој борби са радницима, за равноправност свих људских бића, налази кључ за решење питања равноправности жена.⁹²

За опште образовање и масовну културу

Међу *Рад(е)никовим* доприносима за отклањање друштвених и људских недостатака треба посебно истаћи његове прилоге осветљавању значаја просвете и културе. Проблемима образовања даје се приоритет. Третирају се као кључна питања савременог друштва, ради убрзања процеса преображаја. Нема готово броја у коме није било речи о последицама заосталости у том домену.

Критикују се постојеће институције и траже нове. Пажња се концентрише на потребе просвећивања народа у масама. Захтева се увођење и доследно спровођење принципа обавезног бесплатног школовања, да би и сеоска и радничка омладина стицале основна знања. Износе се примери из живота који показују да деца сиромашних родитеља, ученици у привреди, шегрти и сл., ни у варошима а камоли у селима, не похађају школе, немају могућности да их похађају. Спречавају их беда, мајстори, газде, објективни и субјективни фактори.

У складу са учењима и пледоајеима у прилог општег и стручног образовања младих нараштаја у целини, објављује се велика расправа, у седам наставака, о „*Праву на васпитање и обучавање*“ од једног руског аутора. Та расправа садржи низ података о школама и школству у појединим земљама, о погледима извесних теоретичара и разним образовним и васпитним методима. Мада је тај предугачки напис оптерећен неповезаним размишљањима и нејасним формулацијама, његова тенденција се може разазнати по осуди снобовског васпитања у високом друштву, коме је идеал раскош и разметање; по негацији Малтусове теорије, која не води рачуна о потенцијалима прогреса у привреди и култури становништва; по критици насилних и присил-

них мера у области васпитања и образовања.⁹⁴

У једној другој критичкој расправи, о радничком свеучилишту, од Ђоке Мијатовића, пледира се за опште и стручно образовање радника у духу интенција Прве интернационале, да би се усагласила „материјална и умна производња“. Указује се на једноставност владајућег школског образовања, које отуђује интелигенцију од средине произвођача. Тадашња школа се критикује као „фабрика чиновника“ у којој се формирају „људи без икаквог уверења и начела“, односно „с једним уверењем и начелом да се свакој влади клањају и подњом служе ономе који више плаћа“.

Као образац се наводи, у овом чланку, један раднички универзитет у Америци „са жељом да се што пре и код нас на томе поради“. На таквом једном универзитету, свеучилишту, синхронизовано би деловали: теоретска обука, научноистраживачки рад и практичка делатност. Комбинацијом физичког и умног рада подигао би се ниво производње и формирао нови, виши слој произвођача. Такав изображени човек: „Навикнут на оба рада“ знао би их подједнако ценити. За њега се антиципирају нови епитети: „Нити је надувени и уображавајући сколастичар — нити је живи механизам, живи део какве мртве машине, који ни о чем не мисли, но само како ће налоге да изврши. Он је научни радник или раднички научењак — једном речи, тип будуће социјалистичке задруге“. Са таквим чланом друштво би сигурно брже напредовало, предрасуде би лакше биле савладане, нови односи постали би остварљивији. Зато је и логичан закључак, мада још и данас после скоро сто година утопистички звучи, да „треба да рушимо фабрике чиновника“ и „да подижемо радничке школе.“⁹⁵

Да су проблеми образовања народа у масама сматрани примарним, и то у толикој мери да су њима подређени деликатнији проблеми културе, види се и по томе што у рубрици „*Књижевност*“, у којој се махом приказују нове књиге, већина критичких приказа се односи на књиге из сектора образовања. Ти прикази се очигледно фаворизују. Ставља им се на располагање и више стубаца у неколико наставака. Дешава се да реакција повећава редовни број страна са додатним странама да би дала простора неком већем приказу.⁹⁶

Радникова осетљивост према проблемима образовања народа огледа се на карактеристичан начин у реаговању на тада много рекламирану књигу „*Политички буквар, за матору децу*“ од Живка Гојковића.⁹⁷ У тој књизи излагана су основна знања из појединих области, да би се она распрострла у народу. Књига је претендовала на епитете прогресивности, с обзиром да су у њој у упадљивој форми уважавана мерила материјализма и детерминизма. Но Радник је одмах уочио да се ту читаоцима сервирају само небулозности материјалистичког вулгаризма и механицистичког детерминизма.

Тим небулозностима се заправо негира слобода воље, слобода одлучивања, дакле и одговорност за донесене одлуке и могућност утицаја на њих. А у животу је најважније — упозорава лист социјалиста — да се „зна какве претходне појаве и какви утицаји на човека образују човекову вољу, тј. принуђавају човека да мисли, комбинира и ради у одређеном правцу.“ Тек кад све то зна одговорно лице, стручњак или заступник власти може „да удеси систем васпитавања и све друштвене установе“ према заједничким потребама друштва. Уз помоћ научних сазнања, примером адекватних мера: „себични интереси сваке личности, тј. тежња за угодношћу, и морална обавеза човекова према другим људима могу сасвим да се сложе у друштву . . . — само, разуме се, ваља пронаћи такву друштвену организацију која би давала највећу меру угодности свакој личности.“⁹⁸

Критиковани „буквар“ за одрасле, „за матору децу“ стварао је лажне предоцбе такође о социјализму и комунизму, са тврђењем да га његови протагонисти заснивају на деоби постојећих добара. Радник енергично демантује истинитост оваквих резонавања. Социјалистима и комунистима је добро познато да ни развијене капиталистичке земље, а камоли неразвијене, немају толико капитала да би се њиме могле задовољити потребе сваког човека подједнако. Наводи се као пример један власник рудника у Француској, који је са 10.000 радника имао чисти доходак од 500.000 франака; поделом овог дохотка сваком раднику би припало 50 франака „односно 25 форинти или 250 гроша годишње“, чиме „не би могао да плати ни честит квартир за 1 месец.“⁹⁹ Према томе, и за протагонисте социјализма је: „Очевидно . . . да нити чове-

чанство у целој нити поједине личности не би много добили ако би све производе на земљи прогласили за заједничке па их између себе поделили.“ Циљ је социјалистичких и комунистичких револуционара да успоставе нови поредак, изграде нову организацију производње и расподеле, која ће омогућити „да се производност . . . устостручи и ухиљадустручи.“ Јер, у капиталистичком устројству то је немогуће, под њим већина човечанства неминовно остаје у беди. Ту, где влада апсолутни закон понуде и потражње „где сваки тежи да купи што јевтиније а прода што скупље“ мора да влада закон коцкања: да би један добио „99 од 100 морају изгубити.“¹⁰⁰

Рад(е)ник је, дакле, и рубрику за књижевност користио као просветитељску трибину за ширење социјалистичких идеја. У случајевима када се дотакао тема из области културе, у осврту на проблеме позоришта и литературе, његове оцене су условљене истим дидактичким разлозима. То се мора имати у виду када се понекад наилази на деструктивне примедбе на рачун појединих представа и позоришних кућа уопште, којима се негира оправданост постојања, у постојећим условима, с образложењем да користе само за разоноду танког горњег слоја друштва, док већина народа не може да задовољи ни своје основне животне потребе. Таквим схватањима прожимане су и литерарне критике на адресу писаца књижевних дела без поучног садржаја.

Први социјалистички лист је сматрао да у време када народ треба извести из стања сиромаштва и неукости није сврсисходно трошити оскудна финансијска средства на ствари које више служе разоноди доконих него културном уздизању радних људи. Такво утилитаристичко гледиште може се критиковати са много аргумената као ускогрудо и догматско чак са становишта сиромашнијег грађанина урбанизоване средине, који се не може лишити извесних културних дистракција својствених његовом добу, у име још неостварљивих замисли визионарних протагониста једнакости. Ипак, оно се првенствено мора ценити као настојање да се људи што брже ослободе стега сиромаштва, а пре свега еманципују од илузионистичких предрасуда, које су потхрањиване и делима тада фаворизованих романтичарских, националистичких и религиозних аутора и актера.

Вести са терена

Разноврсни унутрашњи проблеми у конкретним видовима, онако како су се јављали у свакодневном животу, у разним местима и разноликим професијама, излагани су махом у посебној рубрици „*Наше домаће ствари*“. Важност ове рубрике огледа се већ у чињеници да јој се често уступа најугледније, уводно место. Још одмах на почетку, у уводнику првог броја се истиче да ће се под овом рубриком „претресати сав јаван живот народни.“ Ту ће се штампати извештаји „о томе како живи наш народ, какве су му школе, какве општине, власти, путни саобраћаји, поште.“ Ови ће извештаји бити најподесније „средство да се изнесу на видик народне потребе и да се заподене јавна реч“ о важнијим конкретним „друштвеним, општинским или државним“ питањима.¹⁰¹

Да би ова рубрика била што садржајнија позивају се дописници „другови и познаници“ да се „што чешће јављају, и казују из њихове околине све оно што би припомогло да се што је добро одржи, а што не ваља и што смета напредовању — уклони.“¹⁰² Дописима под овом рубриком даје се понекад највише простора. Има бројева у којима она испуњава читаве две, па и три стране, са по три ступца.¹⁰³

Карактеристично је за први социјалистички лист, који је првенствено рачунао са снагама ума, да је ову унутрашњу рубрику отпочео разматрањем школских, просветних прилика. Поводом дописа из Студенице о недостатку школског простора и небризи надлежних црквених и државних фактора, отвара се дискусија о преустројству школа. Траже се одговори читалаца на питање: „Колико би могли одвојити од своје имовине за народну просвету наша црква, а особито наши манастири.“¹⁰⁴ Готово у свим дописима, који ће бити објављени у току излагања *Раденика*, односно *Радника*, о просветним приликама у појединим местима, акценат је на слабој материјалној опремљености школа, на незаинтересованости заинтересованих институција и личности, на заосталости и сиромаштву, условљених органским недостацима друштва.

Већина дописа се односи на привредна питања. Актуализирају се у јавности проблеми појединаца и појединих места, који су својевремено били мање више типични

за целу земљу. Заједничка одлика је готово свих тих дописа да се у њима како крупни тако и сићушни подаци излажу са принципјелним коментаром, у духу концепција првих социјалиста.

За илустрацију реаговања локалних дописника на линији уредника централног социјалистичког органа можемо навести допис из Зајечара поводом оснивања акционарског друштва „за потпомагање индустрије“ у Београду. И ту се поздравља акција за покретање и унапређење индустријске производње а истовремено критикују акционарски покретачи као капиталистички предузимачи. Наглашава се да у фабрикама подигнутим од капиталистичких акционара „труд и рад“ неће бити адекватно награђени. Изражава се и бојазност да ће већину акција „покуповати бечки и пештански капиталисти, и ми ћемо у нашој земљи, у нашим фабрикама почети радити за Беч и Пешту“. Понавља се мишљење да би код нас општине требало да изграде индустрију и инсистира на предлогу да се одбор „Дружине за подизање индустрије“ у Београду, као и у другим местима, где се иницирају слични одбори, повеже са својом општином.¹⁰⁵

О приликама и односима у пољопривреди има такође највише појединости у рубрици „*Наше домаће ствари*“. Из те рубрике можемо црпсти карактеристичне „земљорадничке“ податке. У једном допису се казује, на пример, да у ваљевском округу „има 33 мирске цркве“ које су имале само „под шумом преко 3.150 плугова“. Манастир „Боговођа“ у овом округу располагао је са 1.000 плугова земље: „940 под радном гором а 60 за обделавање, једну механу, пивницу, дућан, воденицу, два винограда са баштованлуком.“ Приходи од ових поседа су били минимални, јер се нерационално пословало и радило. Дописник В. М., користи прилику да затражи од надлежних државних форума да објаве податке о томе „колико у Србији имаде мирских цркава и колико манастира, колико која црква или манастир има непокретног имања и каквог, колико ово једне године доноси цркви или манастиру прихода, каква наређења постоје о управи на овим имањем, како се ова врше, колико која црква или манастир имаде од другог својих прихода, а колико . . . расхода, а као главно колико којој цркви или манастиру

припада монијашких глава.“ А као предлог известилац додаје: „а) да се од свих цркава и манастира наших сва непокретна имовина одузме и распрода; б) да се приход отуда добивени стави на умножење фонда школског или каквог другог по земљу или општину корисног завода.“¹⁰⁶

Занимљиво је навести да се после овог дописа, један читалац јавља са примедбом да се не слаже са предлогом дописника да се црквена имања распродају. Сматра, у духу праве социјалистичке линије, да ова имања треба да припадну општини, округу, држави. У својини заједнице, земља би се издавала у закуп сиромашним земљорадницима или би се обрађивала у сопственој режији. Пракса да се општинска земља дели појединцима показала се неисправном. Деоба је доводила до злоупотребе: земљиште су добијали они који су имали „везе“, а не којима је оно било неопходно за рад и опстанак.¹⁰⁷

Даља класификација рубрике „Наше домаће ствари“ показује да има „још и још“ занимљивих података са најразличитијих подручја. Како се морао мучити сиромашни физички радник види се документовано у једном допису из Ваљева. Ту стоји да је тамо „лебу ... на оку цена 60 пара, брашну 55 пара, кукурузу грош ... са новцем што га тежак има може једва подмирити потребу у храни.“ А „капиталисте узимљу на зајмове 2; 3; 5 гроша од дуката“.¹⁰⁸ Како је било стање у здравственој превентиви илуструје допис „са Мораве“, пошто износи да многи родитељи избегавају да вакцинишу своју децу због таксе од 2 гроша. „Ова мала сума „ипак“ је довољна да одврати сиротињу и тврдице од калемљења. Живот њиове деце цене мање од 2 гроша!!! ... С тога би корисније било по здравље народа уопште, да се лекарима не плаћају 2 гроша од детета него повишењем плате или другим начином да им се накнади приход од калемљења, а при пелцовању да се од никог не наплаћује такса.“¹⁰⁹ Колико се трпело од неуредности поштанске службе показују дописи из мањих места у којима се износи да „поштар неће да прими писмо у свако доба“, да враћа сељака, удаљеног десетине километара, јер није „дан уредовања“. А после пријема, писма „леже по окружним и среским канцеларијама“ тако да се на њих морало чекати дуго, дуго.¹¹⁰ Шта је још увек зна-

чило „зеленаштво“ види се најјасније у дописима као што је онај из Лознице у коме стоји да тамо зеленаши, каишари траже 120%, у просеку 40—60% „интереса“ годишње на 100 дуката зајма.¹¹¹ Који су тада били облици и узроци пљачкашког „хајдуковања“ од којег су још увек трпели и стрепили мирни грађани у многим местима сазнајемо нешто више из описа хајдучије у ужичком округу. Тамо су оперисале две хајдучке чете са многобројним јатацима. Једна у моравичком, драгачевском и ариљском срезу. Друга у златиборском. Бавиле су се уцењивањем, пљачкањем, убијањем. И дописник Рад(е)ника, као и дописници других листова, критиковао је органе гоњења, законске поступке и законе због неефикасности. Али он је, за разлику од других, по социјалистичком мерилу, извукао закључак да, када би и поменуте институције и мере биле ефикасније, хајдуци и хајдучија не би били искорењени. Њихови су корени у друштвеним аномалијама, и само нестанком тих аномалија нестаће њих. „Ајдуковање, може се уништити увеличаном материјалним благостањем, већом просветом, увеличањем саобраћаја и зближењем тамошњег насељења, а то су све мере које се не тичу полиције.“ Два главна узрока хајдуковања, по овом допису, „сиротиња и необразованост“ деловала су у ужичком округу више него другде. „Земља је крш. На њој не роди често ништа друго до ељда и кромпир. Други је производ ужички катран“ који се добијао „на најпримитивнији начин“. Као „кириџије“ који су преносили „трговачке еспапе“ зарађивали су мало. Школе је похађало око 10 ђака „на 1.000 душа“. У средини сиромашној, непросвећеној, суровој, природно је било деловање оних који су сматрали да је теже радити него отимати.¹¹²

Дописа има из многих већих и мањих места: Ваљева, Јагодине, Шапца, Алексинца, Кладова, Бољевца, Мучња, Студенице, Неготина, Рашке, Горње Мораве, Београда, Чачка, Ужица, Градишта, Горњег Милановца, Обреновца и Велике Градишке. Карактеристично је да у рубрици „Наше домаће ствари“ штампају се и дописи из Војводине и Хрватске, под Аустро-Угарском, и Босне, под Турском. У вези са објављивањем босанских вести овде Раденик казује: „Живот наше браће у Босни тако је близак и везан са судбом српског народа

у Србији да га ми не можемо одвајати од нашег живота.¹¹³ У тим дописима из под-јармљених крајева и земаља преовлађују вести о прогонима и невољама националног карактера. И они дају повод за коментаре против српске владе која се окривљује за индолентност према ослободилачким стремљењима и потребама поробљене браће.

У резимеу о изложеној рубрици још можемо рећи да се међу заједничким својствима објављених дописа осећа изразито пуританство дописника, чиме се, уопште, одликују први социјалисти. То најбоље илуструје дописник из Крагујевца када осуђује забаву са игранком, у доба тешких социјалних проблема, у време великих оскудица, после поплава, док су многи радници „без леба и без куће.“¹¹⁴

Поред рубрике „Наше домаће ствари“ излазила је повремено још једна са сличном садржином под насловом „Различности“. У њој су вести репродуковане у краћем обиму, махом у облику бележака, и односе се само мањим делом на догађаје у српским и југословенским крајевима. У већини случајева реч је о збивањима у иностранству.¹¹⁵

За револуционарну национално-ослободилачку акцију

Мада унутрашњим проблемима посвећује највише простора, *Рад(е)ник* обраћа пажњу и на спољнополитичке са мерилима и страстима највеће ангажованости, нарочито када су у питању национално-ослободилачке акције. Владајућим круговима у Србији пребацује кривице опортунистичке спољне политике. Тражи од владе и народа да на ефикасан начин подрже у првом реду борбу угњетеног братског становништва у Босни и Херцеговини под Турском. Жигоше и извргава руглу патетику фразеолошког патриотизма. Открива појаве индолентности у масама, а тенденције хегемонизма у „власничким“ срединама. Чини све за мобилизацију духова на платформи истовременог решавања унутрашњих и спољних проблема повезивањем захтева за револуционарни друштвени преображај и револуционарни ослободилачки рат.

На страницама *Рад(е)ника* указује се највише на опасност од бирократских амбиција управљачких странака, од биро-

кратизма који ће се једног дана пренети и у ослобођене крајеве уколико се претходно не искорене у самој Србији. „Ако је истина оно што обично говоре наши политичари, да сваки народ и свако колена има да изврши своју мисију на земљи онда је јасно какву мисију има да изврши сувремено колена или боље два колена која се сустичу: остарина и омладина — конзервативци и либерали. Њива је мисија да произведу што више могу начелника, капетана, секретара, писара, пандура, практиканата итд., и ако се кад год ослободе Босна и Ерцеговина, да тамошњи народ усреће 'спремним и изображеним чиновницима.' То је цивилизаторска мисија“ која се хоће наметнути од стране државника и политичара, а коју народ мора спречити. *Рад(е)ник* чини све да би то спречио.¹¹⁶

У условима сталних рестрикција, могућности штампе су биле веома скучене. Има истине у констатацији да: „Наша журналистика није била никад толико независна да је могла да образује јавно мишљење.“ Нарочито у питању националног ослобођења „она је морала само да поштрава опште патриотске фразе.“¹¹⁷ Наравно, и у тврдњама ове врсте наилази се на претераности, којима се наружује политички противник да би био оцрњен у јавности.

Изјаве о индолентности или чак о издаји владајућих кругова на фронту национално-ослободилачких покрета, и инертности горњих слојева друштва, о пасивизацији јавног мњења не изражавају право стање ствари. Тада се радило на активизацији духова у свим круговима и слојевима, ради подржавања покрета отпора у српским и јужнословенским земљама под туђинском влашћу. Разлике које су постојале у интензитету и начину ангажованости биле су првенствено условљене различитим степеном и различитом врстом одговорности, у зависности од положаја и функција, а не разноликом дозом добре воље. У начелу сви су били за ослобођење од туђинског јарма. Али у пракси људи на кормилу државе морали су водити рачуна о објективним препрекама, док су их опозиционари могли игнорисати. Само што су притом кормилари обично постајали опортунистички обазриви, а људи из опозиције бескомпромисни револуционари.

Сам *Рад(е)ник* износи да му противници, имајући у виду објективне факторе, које

он није у довољној мери уважавао, пребацују да не стоји на *практичном гледишту*, не води рачуна о ономе што се може остварити, . . . не обзире се „на спољне околности, које су често меродавне, па не пазити на *'дух народни'* — једном речи бави се *утопијама* . . .“ На све те примедбе, међутим, он одговара да „нема такве политичке ситуације у међународним одношима које би могле да смету један народ, да не изврши своју целу, као што је ослобођење.“¹¹⁸

Становиште о улози Србије у национално-ослободилачком покрету излаже се по-добрније у студијској расправи Светозара Марковића „*Србија на Истоку*“. Циљ је ове расправе био да покаже како улога Србије у ослобођењу васколиког српског народа треба да буде револуционарна не само са националног већ и са друштвено-економског становишта, онако као у првом устанку, а не да се сведе на националистичку акцију за проширење српских државних граница. Ту се излаже историјат развоја Србије почев од предустаничког периода у Турској. „Тумачећи постанак . . . српске државе и значај прве српске револуције“ он хоће да покаже: „шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може сваког тренутка отпочети на Балканском полуотоку и у којој је без сумње Србији намењена прва улога.“¹¹⁹

По логици саме тенденције у резоновању, поткрепљеном и наводима историка и етнолога, Леополда Ранкеа, Милићевића и др. природно је да ни расправа „*Србија на Истоку*“ није лишена једностраних претераности. Идеализује се патријархално друштво да би се потенцирала негативност савременог.¹²⁰ Преувеличавају се примери узајамне солидарности у национално-ослободилачким покретима за време првог српског устанка, а умањују они из другог. Улепшавају се институције „народног“ управљања да би у поређењу са њима новонастале изгледале још одбојније. Али у целини на еклатантан, раније невиђен начин истичу се места одакле се могу сагледати узроци и последице неких карактеристичних збивања, појава и процеса. На тим местима је разјашњена смисао борбе за национално ослобођење и демократске институције, разоткривена позадина сукоба између устаничких вођа, осветљена

путања насиља. Мада је значај другог устанка потиснут слављењем првог ту су осмишљена главна дела ослободилачких напора народа. Постаје јасно и не много ученом просечном читаоцу да: „Један од најпретежнијих преврата у умном развоју српског народа што га је довела прва српска револуција без сумње је она револуционарна мисао покорене раје . . . да створи . . . народну државу која би обухватила цео . . . народ.“¹²¹

Расправа о улози Србије у ослободилачким покретима излазила је у наставцима почев од 4. броја, 13. јануара 1872, па све до 19. броја, 18. фебруара, када је прекинуто њено даље објављивање. Цензура није дозволила да изађе у целости. Под њеним притиском многе формулације биле су ублажаване и изостављене. Али и то није помогло, на крају је њен аутор, као што знамо, био присиљен да је штампа у емиграцији, у Новом Саду. С обзиром да ми овде анализирамо само написе објављене у *Рад(е)нику*, нећемо се даље задржати на овој великој расправи његовог уредника.

Историјским *наравоученијем* се служи наш лист у још неколико чланака да би читаоцу предочио негативне последице хегемонистичких подухвата владајућих кругова и личности. У уводнику „*Народни ослободитељи и народно ослобођење*“ указује на примере насилних „ослободилачких акција“ у земљама западне Европе, које су доприносиле повећању моћи и богатства „ослободилаца“ на рачун „ослобођених“. Упозорава на опасности од „ослободилачких“ подвига великих лидера типа Наполеона и Бизмарка, као и од ослободилачких услуга велике господе уопште. Од њих радни народ не треба да очекује тражена побољшања. Ослобођење може да буде дело самог народа.¹²²

Рад(е)ник је „учествујући у раду за ослобођење“ — како је то истакао касније у једном полемичком напису његов главни уредник — имао стално у виду опасност од могућности „да се српско 'ослобођење' сврши неким 'крунисањем' и великим парадима.“¹²³ Зато је пре свега настојао да се то спречи у народу. Понављао је да се под српским јединством не сме подразумевати „јединство канцеларија, јединство капетанија и надлежатељства, већ јединство слободних људи — јединство радника.“

Државно и национално јединство Срба, требало је да буде „део међународног јединства — савез слободних људи свију народа на Балканском полуострву и уопште на југоистоку Европе.“ Први социјалистички лист је усвојио тезу да „Србија може бити *полуга, ослонац*, да се покрене револуционарни рат на Балканском полуострву“ и да се уништи Турска, која „цепа српски народ и држи га у ропству заједно са осталим потчињеним народима.“ Само је одрицао „Србији као држави“ право „да 'ослободи' или завојује Босну и Ерцеговину и створи велику српску државу, као што су то замишљали српски државници — либералци и конзервативци“ па и „српска уједињена омладина“.¹²⁴

Рад(е)никова ангажованост у национално-ослободилачким покретима српског и југословенских народа је посебно акцентирана у чланцима о приликама у Аустро-Угарској. Поводом учесталих гласова о могућностима преобраћаја централистичке и дуалистичке Хабсбуршке Монархије, према концепцијама аустрослависта, у триалистичку или савезну федеративну државу, *Раденик* већ одмах на почетку, у једном од својих првих бројева устаје против таквих планова, сматрајући их немогућим и непотребним. Немогућим због отпора великонемачких и великомађарских централистичко дуалистичких снага. Непотребним у интересу националног ослобођења и опстанка самих словенских народа.

Да би се Аустро-Угарска преуредила као Швајцарска или Америка „ваљало би најпре уништити сва 'историјска права', и народне 'привилегије' — требало би ... признати, да ни господи Хабсбурговци ни Св. Стеван и његови наследници нису имали никад никаквих права, да милионе људи сматрају као своје чарапе, ципеле, каруце итд., тј. као своју имовину и да читаве народе остављају некеме у 'наследство'. Али ... кад би народи једном дошли до те свести, да не питају покојног Леополда, покојну Терезију, или покојног Св. Стевана за своја права — кад би народи уређивали своје одношаје према својим потребама онда би увидели да им Аустрија не треба.“¹²⁵ Познато је већ да се до стапања различитих народа у једну заједницу долази јединственим путевима јединственог историјског развика. А тамо где су јачи

народи присилили тренутно слабије на заједнички живот, где су предности у богатству, образовању и власти сачуване и чуване до најновијег историјског периода, до периода образовања нација и распламсавања међународних сукоба на националној основи, тамо не може више доћи до интеграције различитих народа на *quasi* наднационалној основи.

Први социјалистички лист се напајао идејама братства и јединства па је и ову прилику искористио за ширење уверења да ће доћи „време кад ће престати 'народност', а настати 'човечанство'“. Али то време — као што је одмах додао — може се припремити само подједнаким развикам свих заинтересованих народа, подједнаким могућностима коришћења високопродуктивне индустрије, разгранате мреже саобраћаја, свеопштег образовања, и слободном „мешавином једног народа с другим“. За све то пре свега је неопходно имати сопствену самосталну државу. Мањинским народима у Аустро-Угарској Србима, Хрватима, Словенцима, Румунима, не преостаје друго — закључује овде далековидни уредник *Раденика*, но да се ослободе и „да се сједине с другом својом браћом, која живе ван Аустро-Угарске“.¹²⁶

Овакво револуционарно реаговање на гласове о „словенској Аустрији“ наишло је на неразумевање либералних кругова чак у српској грађанској средини Војводине.¹²⁷ И *Раденик*, осврћући се после двадесет дана поново на илузије око „преустројства“ Хабсбуршке Монархије на умишљеној бази „измирења са Словенцима“ понавља уверење о нужности и неминовности дефинитивног расцепа и разграничења пре дефинитивног помирења. Завађени народи Аустро-Угарске измириће се „само онда кад сви ... без разлике добију земљишта да се могу сасвим слободно према својим потребама развијати и усавршавати, кад се дакле раскину окови који сад потискују све народе — кад се раскине Аустрија“¹²⁸

Месец дана касније, у уводнику два броја, од 27. и 29. јула 1871, уноси се још више светла у ову расправу о будућности Аустрије, односно Аустро-Угарске, и народа у њој. Прво се раздвајају две различите суштинске супстанце „народносног“, националног питања у Монархији, које се у табору противника нису разликовале: на-

родносно питање горњих „сталежа“, феудалног порекла и схватања; и народносно питање доњих, народских слојева.

Горњи слојеви „владари, спахије, владике, министри, кандидати министарских столица“ користе национално-ослободилачке покрете за „државну самосталност“ на бази историјских права. „Они су ради да поврате негдашњи облик државни, у коме је народ једном живео и у коме су они имали господарећи положај над народом. Или ако такве државне форме није ни било они желе да је створе.“¹²⁹ Насупрот њима: „Маса народа очекује да ће са пропашћу 'немаштине' и 'маџарштине' пропасти уједно све невоље ... : аустријски господлук, ради кога се ... крвише толико пута са другим народима, који им ништа учинили нису; да ће пропасти солдачија ... ; да ће престати несносне порезе ... ; да ће нестати тиранија 'врховне власти' ... ; да ће народна просвета доћи наместо туђинске ... Једном речи, у борби за народност народи замишљају борбу за политичку слободу, просвету и благостање, тј. за друштвени напредак.“¹³⁰

На основу изложених разлика диференцира се и народносно питање у Пољској, Чешкој, Мађарској и Хрватској, где се још осећала доминација остатака феудалних елемената, од народносног питања у српској Војводини и другим претежно малограђанским и сељачким ситнопоседничким земљама и крајевима Аустро-Угарске. На тај начин постало је и јасније зашто се највише „боре чешки, мађарски и хрватски великаши за историјска права чешке, мађарске или хрватске круне.“ Осуда федералистичких планова је после тога такође разговетнија.

С обзиром да је ова расправа вођена у извесној мери и у дуелу са Српском народном странком посебна пажња се обраћа на разлике али и на сличности између њених захтева за федералистичко преустројство Монархије и захтева других народносноних странака. Истиче се да Српска народна странка хоће у начелу „прави федерализам по народности, тј. да сваки народ у Аустрији образује засебну целину и да народи између себе образују савезну државу“. Указује се на то да овакав федералистички савез народа више одговара демократским концепцијама него федералистички „савез историјских држава“ кон-

ципиран по захтевима чешких, хрватских и пољских народносноних странака. Али се додаје да се ни овај савез не може остварити у Аустро-Угарској. Једини излаз се налази у рушевинама Аустро-Угарске. „Овај закључак, који се није смео изрећи на аустријској земљи“ — по самим Радениковим речима, Раденик је сматрао „за дужност“ да изнесе „јавно и отворено“. Јер је, резонујући револуционарно, закључио: „Треба једном да сазна српски народ у Аустрији и Србији праву своју мету па према томе да удешава своју 'политику' спрам Аустрије.“¹³¹

За разлику од грађанских „рушилаца“ Аустро-Угарске, који су прелазили преко сопствених државничких планова тајанственим ћутањем или уобичајеним фразеолошким уопштавањем, Раденик тражи одмах одговор и на питање: *А шта после распада Монархије?* Он се згражава при помисли да ће доћи до простог припајања српских крајева Србији. На такав начин остварено „српско јединство“ била би не само грешка већ трагедија. За јединством је народ тежио и тежи не ради самог јединства. У јединству је оличена тежња и сврха новог, бољег, равноправног живота свих припадника народа. Постојеће две државе, Србија и Црна Гора, са аутократским кнежевским режимима нису пружале ни наде, а камоли гаранције да ће се под једном од њих моћи остварити демократски народни циљеви јединства.

Поново се истиче и овде да мисао „српског јединства“, као најпрогресивнија револуционарна мисао садржи „у себи: уништење Турске и Аустрије, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат у целом склопу српског народа.“¹³² Није довољно само издејствовати и извојевати распад двеју „тамничких“ царских држава, у којима су чамили угњетени делови српског народа. Нужно је било истовремено укинути и преобразити домаће државне управе, под којима су се незадовољни и сиромашни делови народа такође осећали неслободним и неравноправним. Из ослобођених крајева „две царевине“ и из преображених области „две српске кнежевине“ требало је сачинити нову државу васколиког српског народа. Начела на којима би се изграђивала ова држава нису изложена подробно и нису ближе разјашњена до краја. Политичке

околности нису дозвољавале *Раденику* да то сада овде учини. Али по његовој опредељености и ангажованости није тешко било погодити да би и та начела била социјалистички конципирана.

Приликом критичког разматрања овог чланка о „српском јединству“ може се доћи до закључка да је недовољно широк са југословенског становишта, да садржи елементе великосрпства. У њему се говори једино о Србима, и то Србима „из Црне Горе, Далмације, Ерцеговине, Босне, Србије, Аустро-Угарске и других“, који се представљају априористички као носиоци будуће српске државе. Ипак, овакав закључак морао би се сматрати брзоплетим. *Раденик* није био оптерећен баластом шовинистичких предрасуда. У овом, као и у другим сличним написима расправља се о актуелним ослободилачким проблемима код Срба. За њих се траже и налазе адекватна решења. Заједничка стремљења југословенских народа не разматрају се и заједничка решења не прокламују. Отуда проистичу празнине и недостаци који указују на неостварљивост изолованог српског јединства. Смисао, важност и вредност размотреног чланка, међутим, није у сфери државно-правних и међунационалних односа, него у домену друштвених. Битно је, дакле, у овој прилици само тражење решења у оквирима једне нове државе, која би се заснивала на новим, измењеним друштвено-политичким и економским темељима.

Уочи шесте Омладинске скупштине, у Вршцу, *Раденик* објављује критички чланак о раду Омладине са својих револуционарних позиција. Омладини се замера да није чак радила ни на основном задатку духовног уједињења расцепканих делова народа. Пребацује јој се да „није покушала да споји српску књижевност што се пише ћирилицом са оном што се пише латиницом или бар да књиге које излазе једним или другим правописом буду приступачне и једном и другом кругу читалаца.“ Није интегрисала свест о народном јединству у земљама под Турском и Аустро-Угарском. Узроци њене недовољне активности налазе се у недостацима принципјелног и организационог карактера. „На спољне препреке не може се све одбијати. Управо Омладина баш је зато и поникла да сруши све спољне препреке

што смећу духовном јединству српског народа. Ако она сама признаје своју немоћност да савлада те препреке, онда нек се откаже своје напредњачке реформаторске улоге — па нека престане са својим суштествовањем.“¹³³

Акцентат је на констатацији да се национално-ослободилачки задаци не могу извршити без заједнички прихваћених и „израђених општих начела о човеку и друштву.“ Начело народности само по себи није довољно. Оно је напредно уколико стоји „насупротив насилном завојевању једног народа на другим, и одриче туђинску власт уопште. Али начело народности може бити тако исто и назадно. Оно може задржавати старе народне глупости, старе установе, стару народну тиранију...“ Његова прогресивност је у спречи са општечовечанским идејама, и у акцији за преображај друштва у народу. За акцију је потребна организација, која такође недостаје. Без ње се не може спровести дело ослобођења — упозорава *Раденик* чланове Омладине.

У исвештајима са Омладинске скупштине лист осуђује испаде појединаца против комуне и комунизма, као и изоловано реаговање руководства, у затвореном кругу, у коме нису имали приступа социјалистички настројени омладинци, на одлуку мађарске владе да „чланови Уједињене омладине српске могу бити само Срби“ Угарске. У тој одлуци и *Раденик* је уочио и одмах жигосао намеру угарских владајућих кругова да униште егзистенцију Омладине, да спрече њену делатност „која би негда могла бити од врло велике користи... по све друштво“.¹³⁴

Да је у свим расправама о збивањима и односима у Хабзбуршкој Монархији најважнија преокупација идеја рушења Монархије доказује и чланак „*Ништавило парламентаризма у Аустро-Угарској*“. Ту се имају у виду и Срби и Хрвати. Њихови представници се подједнако критикују због настојања да парламентарним путем реше нерешиво национално државно-правно питање. Понавља се упозорење да излаза нема ни у Угарској ни у Аустрији. „Борба свију свесних родољуба треба да се сведе на то да се у српско-хрватском народу укорене основне мисли: да је српско-хрватском народном развоју штетна држава св. Сте-

вана као год и империја хабсбуршка. Да је ваља уништити“.¹³⁵ Тек после њеног уништења „кад дође време да се народи на југоистоку Европе почну сједињавати — онда ће и српско-хрватски народ ступити у заједницу са Маџарима, Романима и другим народима, али сасвим на другом темељу“. Парламентарним ценкањима само се продужује опстанак Монархије и одлаже почетак новог раздобља, у коме ће се перфектуирати народни договори за стварање ширих међунационалних заједница.

Настојања да се револуционишу духови у иступима против аустро-угарске државне творевине огледају се и у чланцима у којима се излажу описи општих друштвених услова живота или доносе вести о догађајима дана у тамошњој српској или српскохрватској средини. Тако уводник Р а д е н и к а о друштвено-економском стању код аустро-угарских Срба, у наставцима од 32. до 35. броја, задржава се углавном на негативним појавама поларизације друштва да би, позивајући се на Прудона, закључио екстремном револуционарном фразом незадовољника: „...наша је задаћа да рушимо, а који највише разори, уништи онога је највећа заслуга“.¹³⁶ Десетак дана касније, у уводнику 40. броја, од 12. априла 1872, у вези са конференцијом Либералне странке у Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), резонујући скептично о могућим резултатима ове, иначе знамените, политичке конференције, казује да она „једино то добро може донети што је мађарска влада забранила граничарима учествовати на конференцији, те ће људи преко заповести поћи и биће гоњени и кажњени, а на тај ће се начин мало раздрмати свет који је толико занет мирним реформама, интерпелацијама, протестацијама и сваком 'прељестју' уставног живота.“

Када се коментаришу догађаји у Хрватској, посебно у Војној граници, Раденик исто полази само са револуционарних антиаустроугарских позиција. То се најбоље види у односу на Раковачку буну под вођством старчевићанца Кватерника. Мада је добро упознат са шовинистичким фанатизмом Старчевићеве странке и сматра за потребно да сваком приликом осуди посебно њено „србождерство“, одаје јој највеће признање за устанак који су њени лидери и приврженици организовали. Том приликом нарочито осуђује Народну странку у Хрват-

ској и полемиче с њеним листовима, *Obzornost* и *Südslawische Zeitung*, што су устанак у огулинској „луковнији“ представили јавности као „лудорију неколико усијаних глава“. Раденик истиче да је повод устанка био насилно одузимање оружја од граничара после развојачења Границе а дубљи узрок „мржња граничара... на маџарско-хрватске силеције који... киње и тиранишу народ хрватски као и српски“. Када „прост народ устаје да се с оружјем бори против власти, знак је да су те власти одишта неваљале, да народ од њих трпи и да му је већ догорело до ноката, па више не може да трпи.“ Из овог, као и из ранијег бокелског устанка, извлачи се као најпозитивнији закључак, да: „Народи српски и хрватски увиђају прави и једини пут који их води ослобођењу, а то је: срушити силу силом“.¹³⁷

Хрватска народна странка постаје мета у првом реду због њених настојања да се споразуме с маџарском владом наводно у интересу народности и националних права Хрватске. Упозоравају се лидери странке да начело народности само по себи није прогресивно начело. „Оно може бити у рукама вештих властољубаца оруђе назатка и тираније, као год што може бити у рукама свесних патриота оруђе народног напретка.“ Поново се указује и на узалудно, реакционарно очекивање расплета путем „историјског“ федерализма. „Федерализам историјских народа, под круном хабсбуршке династије, значи васкрснуће оних монархијских државица које су давно ишчезле историјским развитком — значи враћање уназад за неколико векова“. Као мemento опомиње се Хрватска народна странка да ће својом политиком изгубити поверење српско-хрватског па и самог хрватског народа „јер народ тражи: рад, материјално благостање — слободу“ а не круну краља Звонимира.¹³⁸

Национално-ослободилачке преокупације огледају се и у написима о покрету отпора бугарског народа у Турској. Под рубриком „Бугарске ствари“ објављују се прокламације Бугарског националног комитета, који представља најпрогресивније, левичарске елементе покрета. Ту се штампа у изводу текст позива за давање прилога револуционарним организацијама.¹³⁹ Затим позив народу да одбија плаћање тада уведених нових пореских дажбина, у коме се

истичу и речи братске солидарности Бугара и Срба да би се подстакла заједничка борба против истог непријатеља.

Уз прокламације Бугарског националног комитета преносе се најупечатљивији изрази револуционарне поруке генерације младих који иступају са аргументацијом историјских истина: „Бугари немају сроднијег племена од Срба и општи њихови интереси везани су“ заједничким нитима. Вера им је иста, језик сродан. „Па и обичаји и нарави су нам истоветне“. У тој прокламацији иде се још даље: да би се дошло до балканске солидарности патетично се позивају сви угњетени народи да забораве своје међусобне распре и окупе под новом заставом слободе. „Бугари, Срби, Словенци и Хрвати, Бошњаци и Херцеговци, Црногорци и Словаци, Пољаци и Чеси, Романи и Грци загрлите се и заборавите сва непријатељства што их кадгод имамо.“¹⁴⁰

У духу сарадње са бугарским револуционарима *Раденик* препоручује својим читаоцима лист *Свобода* који је тада почео поново излазити у Букурешту, у редакцији Љубена Каравелова. Преко *Раденика* организована је и претплата на *Свободу*.¹⁴¹

У одбрани Париске комуне

Револуционарни ставови најдоследнији су у чланцима о Париској комуни. Већ у огледном броју обелодањује се истина о овом епохалном догађају откривањем његових идеја и циљева у интересу велике већине народа састављеног од малих људи, ситних трговчића, занатлија и радника. Алармантне вести конзервативних, реакционарних листова о комунарима, који се приказују као голаћи чија је жеља „да разграбе и опљачкају имања“ грађана, демантују се и жигошу као лажи и клевете. Са неколико упечатљивих речи обележја извесних историјских личности своде се на типична, буржоаско-демократска. Политички лидери „од Жил Фавра па до Гамбете“, умели су „да просипљу слободњачке фразе, али кад год су имали власти да остваре своја начела, они су показали своју крајњу неспособност да државном и друштвеном организацијом осигурају слободу о којој су умели тако много да предиктују народу“.¹⁴² Тјер се сврстава у ред „легитимиста“ којим господари воља представника формалне

буржоаске већине, без обзира да ли је та већина „права или измајсторисана“. У том контексту циљеви комунара се своде на самоуправно организовање савеза слободних општина и на решавања питања о хлебу.

Закључак о судбини и перспективи комуне делује прогнозом верника и znalца: „Ми не можемо бити сигурни да ће комуна у овом тренутку победити, али смо тврдо уверени да ће начело комуне победити пре или после. Она има два силна помагача: *индустрију* која непрестано ствара све крупније милионаре и многобројну *сиротињу и науку* која показује ову провалу друштвену и учи како да се она попуни. Као што је извесно да ће се индустрија и наука развијати непрекидно, тако је извесно да ће ова морална снага срушити грдну физичку снагу оружаних тирана и богаташа“.¹⁴³

У првом редовном броју *Раденика* следећи чланак о париској комуни „*Погибија париске комуне*“ заузима две стране, тј. испуњава пола листа. У разбешњелој дивљој хајци на побеђене комунаре, коју је и српска конзервативна штампа пропратила злурадом осудом комуне, први социјалистички лист у Србији је са достојанством правозаступника и жаром саборца бранио ствар страдалника, устремљујући се на противника. „Тиранија“ слави победу и док „последњи јуначки браниоци слободе, мужеви и жене даве се у својој крви са ускликом: 'живела комуна'... образовани новинари 'буржоаске цивилизације' не могу да нађу речи којима ће да нагрде ове јуначке борце“. Јер: „Они имају две мере којима мере светске догађаје. Једном мере владарска дела, њихове битке, пљачке, насиља... а другом мере народне устанке и оне крваве последице које сваки устанак и сваки рат собом доноси.“¹⁴⁴

Побеђеним револуционарима тужитељи су са највише аргумената пребацивали кривице рушилачких револуционарних ексеца. Зато *Раденик* инсистира на противаргументу да та „господа не казују“ најважније: „ко је започео борбу“ и где је узрочник борбе. У „законитом поретку“ што „наметаше влада“ буржоазије: „Онај који је радио најфинију свилу и кадиву није имао ни честите кошуље; онај што је зидао најлепше палате, чудеса од уметности зидарске, није имао куд ни главу да склони; онај што је

радећи у многобројним фабрикама стварао сва блага образованог света није имао честито хлеба да се најде.“

Ову противречност тумачили су представници „поретка“ и „дивилзације“ као природну последицу „вечитих“ природних закона. Али када су ти наводни закони и њихове последице доводили до деобе чије су жртве постала „господа“ онда их нису уважавали и нису се позивали на њих. У осуди тог дволичњаштва лист социјалиста доказује „да се људи непрестано теру, бију, отимају један од другог, а кад се . . . поделе на партије . . . у масама устају један против другог, кољу се и убијају“ не по сили природних закона него по природи неприродних разлика у друштву. Он не верује да „су људи осуђени да се вечито бију и кољу“. Човечанство „има пута и начина“ да отклони злокобне противречности и успостави односе узајамног поштовања и разумевања.¹⁴⁵

Кампања против побеђених комунара у реакционарним листовима узимала је све више маха и *Раденик* се враћа на ту тему са све убедљивијим доказима у прилог комуне, разобличавајући лажи клеветника. На основу веродостојних извештаја, црпљених чак из антикомунских извора, доказује да комуна није починила злочине које јој непријатељ приписује, да је била хумана у поређењу са злотворним осветништвом противничке стране, да је уводила умерене законе и законске прописе у интересу радних људи, да је поштовала културне тековине нације и сл. Значајно је за оцену изванредне вредности тог пледоја да се у њему врши дистинкција између дела пролетаријата и ексцеса лумпенпролетаријата, што се обично брижљиво избегава у анализама конзервативних буржоаских оцењивача. А ти лумпен пролетери „просјаци, скитнице, злочинци и јавне женске . . . су вазда правили преступе и злочинства, па, разуме се, и за време комуне“. Они „су до јуче викали „живела комуна“, а сад са ускликом живео Хенрих или Наполеон убијају ненаоружане браниоце комуне“. Контрареволуционарни „версаљски браниоци ‘поретка’ дакле“ не кажњавају „злочинце већ у друштву с њима врше . . . покољ“.¹⁴⁶

Поента тог чланка, у два наставка, изражена већ и у наслову „*Париска комуна и Интернационала*“, налази се у деловима у којима се разоткривају лажи и инсинуаци-

је на рачун Интернационале у вези са комуном.¹⁴⁷ Исправком нетачних обавештења о улози појединих лидера интернационалног социјалистичког покрета и саме међународне радничке федерације, *Раденикове* информације доприносе демаскирању бескрупулозних сензационалистичких извештаја и формирању прогресивног јавног мњења. Види се да аутор овог написа, као и других редакцијских чланака, Светозар Марковић, добро познаје струјања у свету поборника социјализма. Његове речи звуче убедљиво када тврди да су „новинарски шарлатани којима нису познате нити . . . теорије економске, ни Интернационала, ни претставници разних партија, направили прави бућкуриш од имена и теорија па су пустили у свет, само нек изгледа ‘страшно’ . . .“¹⁴⁸

У серији чланака написаних у одбрани комуне међу најзначајније, по сплету аргумената којима пледојаје за животе комунара постаје оптужница против домаћих протагониста реакције и насиља властодржаца, спада „*Бели терор*“. Један је и од најдужих *Раденикових* расправа, штампан у пет наставака, од 17. до 21. броја, износи око два ауторска табака. Белим терором означавају се овде клеветнички и лажни написи реакционарне штампе, уперени против прогресивних политичких партија и личности. То је терор којим се врши „морално убијање људи — убијање клеветом и лагањем“, да би се лакше могло после спровести физичко истребљење.

Заведени или поткупљени „новинари и књижевници оспу грдње и лажи на побеђену“ прогресивну „партију, они је представљају као изрод човечанства, као крвожедне зверове, који хоће ни више ни мање већ да покољу све живо, да прегазе и оскрнавe све што је свето, да окаљају све што је узвишено, да оцрне све што је племенито — једном речи да преобрате цело друштво у гомилу дивљака, блудница и развратника, а све материјалне споменике цивилизације у згаришта и развалине“. Носиоци такве журналистике „рачунају обично на страх мирних грађана, који немају никаквог друштвеног и политичког уверења — и обично се у томе не варају“. Њихов је терор пировао 1848. у многим земљама револуционарних збивања, 1863. и 1864. у Русији поводом пољског устанка итд. Сада је достигао кулминацију после пораза Париске комуне. И

у Србији листови „белог терора“ узели су маха. „Све људе који су тражили ма најблаже поправке у нашој окорелој бирократској системи државној они су називали: црвењацима, јакобинцима, анархистима који хоће да упропасте земљу.“¹⁴⁹

Овај чланак у одбрани Париске комуне уперен против реакционарне штампе у Србији достиже на извесним местима врхунске тачке мајсторства полемичког обрачуна. Обраћајући се и поименично корифеима конзервативног новинарства *Раденик* им предочава кривицу за срозавање читалачке публике на ниво бруталног незналаштва. Та публика: „Ни у каквом закону, ни у каквој установи... не би умела ни да оцени шта је напредно а шта назадно... Она то није могла ни од кога да научи, јер сте јој ви заврнули мозак са вашим легањем, клеветом и изопачавањем истине, јер јој ви вазда продајете кукољ за пшеницу а пшеницу за кукољ, а најчешће просто блато место једног и другог.“¹⁵⁰

Рађају се тешке оптужбе као директни ударци у лице лицемерног демагошког противника: „Ви говорите да је народ глуп, да је незрео, несвестан, кад је реч о реформама. Али кад ви хоћете да народ раздражите против некога, онда је народ зрео, свестан, паметан, све да не може боље бити.“ Има ту и циничког задовољства у тону личног разрачунавања када се открије да онај који је најбесомучније иступао у одбрану породичног морала сам водио порочни живот и да онај који је најбучније тражио спасилачке мере за православље није био православлац.¹⁵¹

У одбрани институција, закона и духа комуне идеализација је очигледна. Народ је оличен у апстракцији савршенства. Према тој представи: „Народ је био и војник и законодавац и контрола над извршиоцима закона.“¹⁵² Концепције протагониста комуне се изједначају декларативно са уопштеним концепцијама савременог међународног радничког покрета, као да исти сачињава једну јединствену партију. Прелази се преко чињенице да су у комуни највише дошли до изражаја идеје и методи бланкиста и прудониста, са њима својственим недостацима. О томе ће се говорити другом приликом.¹⁵³ Могло би се рећи да је идеализовање и уопштавање овде условљено симплификаторским потребама политичке по-

лемичке расправе, која има за циљ да средствима једноставне убедљивости одбрани брањене позиције. Из такве одбране проистичу паролашке декларације које дају повода критици. Стога, не умањујући недостатке ученог декларалистичког расуђивања, треба истаћи да се у овој полемици не прелази ћутке преко разлика између неостварљивог утопијског и перспективног научног социјализма, и да је то оно што доминира и што је морало да фасцинира тадашњег добронамерног читаоца изложеног штетним утицајима дезинформација и необавештености.

Код рашчлањивања комунистичких принципа *Раденик* утврђује да „се може пребацити начелу комунизма... да... тражи човека неизмерно вишег и савршенијег но што је данашњи човек.“ За пројекте идеалног комунистичког друштва каже да су утопистички, неизводљиви. „Они стављају све људе под једну меру, изједначају све не само по правима и дужностима већ по потребама“. Утописти се заносе плановима идеалног друштва, а такво друштво би морало бити „непокретно“ пошто не би имало више разлога да се усавршује „да се развија“. Првим утопистима се замера што су прецењивали снаге моралних фактора, што „су већином били непријатељи сваке револуције“, што су „занети дубоком истином своје науке“ од моралних, поучних „проповеди очекивали право чудо: измену целог данашњег друштва.“ Насупрот њима уздижу се револуционари, проповедници научног социјализма, аутори „*Комунистичког манифеста*“, предводници и припадници радничке класе који полазећи од материјалне, економске базе мењају структуру и смирао друштва.¹⁵⁴

О људима Париске комуне „који хтедоше својим раменима да покрену свет из обичног колосека“ *Раденик* је штампао посебан чланак и дао му одређено политичко обележје, повезујући га са збивањима у Србији. „*Необични људи*“ комуне својим храбрим држањем пред судом смрти изазивали су на све стране чуђење и дивљење. Ти необични људи су инспирисали напис за величање свих „необичних људи“ ове врсте, каквих је било свуда у свету, који су и у Србији носили бреме прогреса на својим леђима. Обични људи „гледају да унапреде свој посао“, а ови „необични“ само „теже да туђи „општи“ послови буду напредни, ма

њихови пропадали. Уопште, то су људи који целог свог века исправљају „криву Дри-ну...“ Трагика човечанства је „што се најбољи и најпоштенији и најумнији људи свога времена називљу будалама“ или „злочинцима“, а међу њиховим „праведним“ судијама налазе се „најподлији, најсебичнији, најлукавији и најпростији“ њихови савременици.¹⁵⁵

Карактеристично је за ондашње прилике и многе друге, раније и после, да је чланак са оваквом садржином наишао на реаговање властодржачке штампе. „Обични“ људи на положају и власти осетили су се погођеним. Раденик је још једном морао да се врати на тему о „необичним људима“. С обзиром да је требало да одговори и на оптужбу да величањем комунара тежи да скрене и правац развитка у Србији на пут комуне, он користи прилику да укаже на различите погледе, правце, групе комунара, о чему раније није говорио. Колико је добро познавао и контроверзе у самој комуни види се најбоље по овом сажетом указивању, од неколико речи, на најважније носиоце њених противречних уверења, побуда и стремљења. Сам закључак вреди да буде посебно истакнут. Њиме први социјалистички лист казује да упркос свим изразима поштовања и дивљења не би желео да се у Србији крене путевима хетерогене Париске комуне, он би желео „нешто далеко... радикалније“, компактније, хомогеније.¹⁵⁶

У низу прокомунских чланака налази се и уводник којим се нови антираднички закон у Француској против активиста Интернационале жигоше и осуђује као „Закон против човекова права“.¹⁵⁷ С обзиром да су казнене одредбе тог Закона наилазиле и на одобравање либерала у Србији Раденик се у аргументацији против њих служи и речима једног од идеолога либерализма, Џон Стјуарт Мила, који је истицао мисао да „сваки човек има право да свим могућим средствима каже шта мисли.“¹⁵⁸ Иначе понавља уверење да се *Интернационала* не може уништити казним мерама. „Она се јавља као производ економских прилика, и док се не промене те прилике, она ће остати поред свију закона“. У овом Радениковом пледоајеу посебну пажњу заслужује одломак којим се истиче важност организације, организоване борбе за постизање прокламованих циљева. У том периоду у

Србији још не постоје политичке организације. Међутим, већ први социјалистички лист је свестан да се без организације не могу постићи корените промене у савременом свету. „Да се народ избави ропства, да његов живот не буде више прелазак из једне форме ропства у другу, да он место веровања почне критички мислити, на кратко, да једном престану касте, да се право једног не ослања на неправности другог — за то треба народу јака организација.“¹⁵⁹

Изванредан Радеников прилог у одбрани, објашњавању и пропагирању идеја париске комуне, путем великих уводника и полемичких расправа допуњаван је драгоценим документационим материјалима и есејистичким написима у подлистку, прештампаним из иностраних публикација. Највише простора заузима докуменат о *грађанском рату* који садржи „адресу главног интернационалног савета“ међународног удружења радника. Штампана се у наставцима, на по три, шест па и по девет полустубаца подлистка, у тринаест бројева, од 19. до 39. броја са прекидима.¹⁶⁰ Затим се штампа у једанаест наставака одломак једног француског литерарног текста, у преводу, о *узроцима пада Француске*.¹⁶¹ Ту се излажу скице из свакодневног живота са поентом на неимаштину и „неизображеност народа“, које се сматрају основним узрочником трагике нације.

У подлистку се српска јавност упознаје и са херојским ликом комунарке Лујзе Мишел, поводом њеног пркосног, револуционарног држања пред судским трибуналом. Преносе се њене патетичне речи којим се, уместо траженог кајања, дичила тиме што је помогла „постанку“ комуне, што се борила за „ствар комуне“. Знајући „да никаква... реч није кадра променити... осећања“ чланова преког суда, она је поносно истицала да је желела „триумф великих начела револуције“. Не плашећи се смрти, тражила је да дели судбину стрељаних другова: „Докле се год онима чије срце куца за слободу плаћа смрћу и ја тражим смрт. Ако ме оставите да живим непрестано ћу се бунити и тражити освету“ — биле су њене завршне речи, којима ће остати у сећању и генерацијама српских револуционара.¹⁶² У *Раднику* се велича и херојско држање истакнутог комунара Милијера пред погубљењем, под насловом „*Како умиру јунаци*“.¹⁶³

Међу информативним написима подлистка налази се и пројекат за *преображај Француске* који је израдила група револуционара у Швајцарској са концепцијама социјализма на бази аутономних општина у оквирима федеративне републике. У шест наставака, од 3. до 8. броја 1872, излажу се предлагане одредбе за преустројство свих важнијих државних и друштвених институција: школа, суда, банака, брака, управних надлештава, скупштинских представништва и социјалних установа.

На ступцима подлистка излаже се и револуционарни лик Бланкија, поводом његовог пркосног херојског држања пред судским трибуналом. Српска јавност се упознаје с једним од најнеустрашивијих социјалистичких првобораца, који је имао смелости да у данима контрареволуционарног терора својим суцима изјави да заступа „републику коју је монархија на суд довукла.“¹⁶⁴

У прилог међународног радничког покрета

На страницама *Рад(е)ника* се посебна пажња обраћа повременим обавештењима о акцијама и ставовима великих радничких организација у свету. Прегршт информативних података обелодањује се сугестивним поучним коментарима, да би се читалац што боље упознао са центрима међународног радничког покрета и што више ангажовао за ширење њихових социјалистичких идеја.

У оно време највећем савезу синдиката, *Tradeunions*, у Енглеској, даје се угледно место најјаче организације радничке класе. Мноштвом цифара се илуструје снага појединих струковних, синдикалних савеза. Поентира се њихов допринос у помагању незапослених, у организовању штрајкачких акција којима се смањује зависност радника од послодаваца. Закључак се јасно намеће: „То све чини удруживање!“¹⁶⁵

Прва интернационала се истиче као жижа светског пролетаријата и светионик прогресивног човечанства. Читаоци се упознају са њеним важнијим закључцима и решењима. Лондонска међународна радничка конференција добија нарочито признање зато што упозорава раднике на потребе ис-

товремене борбе против властодржаца и владајуће класе. Очигледно је да и *Раденик* усваја и пропагира директиву да се „економски покрет не сме... раздвајати од... политичке радње.“¹⁶⁶

Да би се оповргли лажни гласови које су у првој светској међународној радничкој организацији, Интернационали, ширили „све владе, сви великаши и богаташи, сви зеленаши и каишари, сви фићфирићи — све ћифте“ штампа се велика расправа, од шест наставака, са насловом „*Међународна задруга радника у борби за једнакост и слободу међу људима*“.¹⁶⁷ У тој расправи, по тадашњим излагачким схемама, прво се разматрају негативне појаве капиталистичког друштва које су довеле до критикованог стања. Затим се доказују тезе о поларизацији друштва, експанзији већег капиталисте на рачун мањег, о цикличним економским, индустријским и трговачким кризама у капитализму, о узроцима беспослености. Захвати банкарских берзијанаца, домети финансијског капитала огледају се у приказу последица повећане експлоатације. Принципи слободне конкуренције разматрају се у пракси која показује да она погодује јачем, капиталисти, тако да убрзава пролетаризацију и пауперизацију слабије стране, на којој се налазе масе произвођача и потрошача.

Тежиште је на разликама и супротностима. Живописним речима тада много цењеног прогресивног мислиоца Бихнера репродукује се слика контраста живота: „Безгранично сиромаштво поред безграничног богатства, безгранична власт и сила поред безграничног безсиља, безгранична срећа поред безграничне беде и невоље, безгранично ропство поред безграничног својеволјства, безгранично изобиље поред безграничне нужде, баснословно знање поред баснословног незнања, најтежи рад поред лакоумног уживања, лепо и узвишено... поред најдубље потонулости човечијег бића и створа — то је карактер данашњег друштва.“¹⁶⁸ Узроци тих контраста се налазе у установама „приватне сопствености у свези са правом наслеђства“. Инсистира се на неједнакости која није последица природних него наметнутих разлика. „Из ове неједнакости проистичу очевидно сва зла, све несреће, све беде и невоље што немилосрдно даве већину људи у данашњем друштву.“¹⁶⁹

Занимљиво је да се у овом чланку међу прве социјалисте и комунисте, као борац и мученик прегалаштва за идеале правде и једнакости, убраја и Христ. Због ове девијације редакција *Раденика* се после ограђује од аутора ове расправе, познатог социјалистичког утописте из Војводине, Ђоке Мијатовића. Приликом тог „изјашњења“ се заправо и открива ко је аутор, пошто је чланак био објављен без потписа. Тадашњи уредник, Стева Милићевић, обелодањује да „не дели мишљење с писцем који говори о Христу као социјалисти, комунисти и револуционару“, те „сажаљева и каје се што му је то у лист ушло.“¹⁷⁰

Поводом изгласавања новог француског закона против Интернационале, и радничких организација уопште, у великој расправи, од 3 наставка, доказује се неуништивост бастиона пролетаријата. Социјалистичка партија „која ради да се остваре начела новог друштва има јаког историчког основа, она не зида своја начела на утопијама но на законима људског развића“.¹⁷¹ За Интернационалу се казује да „се јавља као производ сувремених прилика, и док се не промене те прилике, она ће остати поред свију закона. Интернационала постоји зато што радници нису задовољни са својим положајем и што траже излаза из тог неправедног положаја. И докле се год они не задовоље, дотле ће се и бунити и узнемиривати мирне и 'поштене' грађане“.¹⁷²

У време суђења социјалистима у Угарској *Раденик*, протестујући против монтираног „велеиздајничког“ процеса, истиче, као значајну појаву заједничког иступања радника свих националности, да међу оптуженима има Словена, Немаца, Мађара и Јевреја. „По социјалистичким начелима питање народности ишчезава, јер се решава изравнањем свију одношаја свију људи између себе“ — тврди први лист социјалиста у Србији. И закључује, да су „први главнији борци разних народности... показали пут куд и њихови суграђани треба да следе.“¹⁷³

На линији руских револуционарних демократа

Упоредо са интернационалистичким западноевропским радничким написима и наводима истичу се написи и наводи из источ-

ноевропских, руских извора, са револуционарног подручја, земље која привлачи пажњу снагом сродности народа и степеном сличне заосталости. Читаоци се упознају преко аутентичних одломака са делима Чернишевског, Писарева, Доброљубова и других револуционарних демократа. Може се запазити да се њихови доприноси најрадије користе као узорни обрасци у раду на ширењу социјалистичких идеја и уопште у борби за победу социјализма.

У једном од првих бројева штампа се у подлистку „Разговор с једним либералом“ од Д. И. Писарева, са уводним речима, да: „Они који са одушевљењем вичу: слобода, једнакост, братство, који кажу да воле свој народ, а међутим живе од прихода који им други зарађује, неће пријатно прочитати овај разговор, они ће ту видети себе у правој боји.“¹⁷⁴ Првом социјалистичком листу коме су највише сметње чинили либерали, Писаревљева откровења су олакшавала мисију разобличавања противника из редова грађанства.

Студиозни чланак „Руски револуционари и Нечајев“, чији је аутор сам уредник листа, Светозар Марковић, излазио је у више наставака.¹⁷⁵ Циљ му је био да упозна читаоце са правим узроцима акта руске царске владе о укидању кметства, и са истинском делатношћу руских револуционара. О њима су грађански листови давали тенденциозна обавештења, у духу својих класних схватања и интереса. Према њиховој интерпретацији изгледало је да озаконеним изменама у Русији настаје нова епоха руске државе на темељима прокламованих либералних идеја.

Према *Радениковим* излагањима видело се да су „реформе биле... прорачуњене“ за очување поретка од опасности рушења, за спас владајуће династије, за добро велепоседника који су предвидели да ће „од свог имања имати веће приходе кад се сељаци ослободе“ као и за део буржоазије коме ће припасти екстра профити од слободнијег деловања тржишних закона капитализма. Наводи се писање руског часописа „Современик“, који се, у редакцији Чернишевског и Доброљубова, представља као „најбољи руски журнал“. Казује се да у Русији: „У деветнаестом веку није било ниједног реформатора који је тако дубоко и свестрано замишљао друштвени преобра-

жај и који би владао с толико знања и умешношћу у излагању своје науке као што је био Чернишевски.¹⁷⁶

Революционарним демократима као про-тагонистима суштинских промена у држави првенствено се приписују заслуге „људи који су прозирали шта значе реформе ‘озго’, који су знали да не могу бити ‘и овце целе и вуци сити’ — да не може постојати монголско-бизантијска самовољна царевина и народна самоуправа, да се не може сложити рад и готованлук, слобода и господовање.“¹⁷⁷ Разлозима њиховог стварног деловања на духове, а не измишљеним доказима „припремања побуне“ објашњавају се мере против Доброљубова који „издахну пре но што могаше полиција да га ухапси“, и против Чернишевског, који беше осуђен „на седам година тешке робије у рудницима и вечито прогонство у Сибиру“.¹⁷⁸

Занимљиво је да се у овом чланку, у директном поређењу са Интернационалом, даје предност делатности руских революционара. С позивом на деловање *Современика* намеће се овај закључак: „Пре, дакле, но што се основала Интернационала, у Русији је започет покрет за друштвену реформу и у руској књижевности изречена су начела новог друштвеног строја тако потпуно као што их до сада не изнесе ни сама *Интернационала*, нити на својим скупштинама, нити у списима својих појединих чланова, нити у својим јавним органима“. Конкретно се износи замерка Интернационали да је концентришући пажњу „на економске и државне одношаје људске“ избегавала да претреса „начела породице и религије“. Са том аргументацијом се образлаже и критикује одлука Интернационале да искључи из своје средине „Лигу революционара“ која је била образована у Швајцарској 1869.¹⁷⁹

У објашњењу, донекле и оправдању, могло би се навести да је ово и овакво упоређење дато с намером да се покаже „како је лажно“ било тврђење тадашњих конзервативних и либералних грађанских кругова „да је революционарни покрет у Русији... последица пропаганде Интернационале“. Читаоцу, коме је реакционарна штампа немире у Русији, као и свугде иначе, презентирала као дело „сверазорне“ Интернационале, *Раденик* је предочио да се узрочник недаће налази у самој земљи. Зато казује да: „Революционарни покрет у Русији има своју историју која је веома стара,

много старија но историја Интернационале. Још од времена Стјенке Разина и Пугачова, кад је руски сељак устајао на оружје против господе и убијао све који су носили ‘швапско одело’, продужава се мржња сељака на све више класе... Од тог доба сељак је тежио да добије своју ‘вољу’ (слободу) и своју ‘земљу’ коју су му господа отела. Природно је сасвим што синови истих сељака кад дођоше у исте школе задржаше исту мржњу на господу и исту тежњу да задобију ‘земљу и вољу’ за себе и своју родбину“.

Да би се још више бацило у засенак деловање, од реакционара посебно осветљене Интернационале доказује се даље да сама: „Революционарна начела у Русији такође су старија и радикалнија но начела Интернационале. На њих су утицала начела европске науке и революционарне идеје од 1789. и 1848. године, али су оне даље развијане и прерађиване оригинално“. Закључак је да „руски революционар са својом страшном мржњом на господлук уопште и са својим радикалним појмовима о браку и Богу ужасава“ чак и „најрадикалније чланове Интернационале.“¹⁸⁰

Има ли се, дакле, у виду разлог упоредног разлагања революционарности присталица Интернационале и революционара Русије у овом чланку, давање предности руским революционарним демократима постаје лакше разумљиво овде. Међутим, могло би се утврдити да и у другим приликама, када се пажња усредсређује на унутрашње проблеме, на односе према политичким групацијама у земљи, на захтеве за промене у поретку, на путеве будућности, примат имају, по *Рад(е)никовим* концепцијама, тезе и акције революционарних демократа уопште. Тумачење тог феномена се налази у убеђењу да за заосталу, претежно сељачку државу најбоље одговарају рецепти новатора Русије, с обзиром да у њој такође доминирају елементи заосталости, преовлађују масе сељаштва, а апостоли револуције најчешће проистичу из редова народне интелигенције.

Описујући дирљивим речима мучеништва руских „радикала“ революционара *Раденик* посебно наглашава њихово јавно деловање, сходно учењима Чернишевског. Овај акценат на јавној революционарној делатности, служи за оповргавање извештаја грађанских листова о завереничким форма-

цијама и методима радикалних социјалиста у Русији, који су тада били у центру пажње европске па и српске јавности, поводом хапшења руског емигранта Нечајева у Швајцарској.

На руском, као и на српском примеру извучи се закључак, да: „Ток мисли не може се спречити никаквим насиљем ... Народна револуција ниче вазда из саме неизбежне потребе самог народа.“¹⁸¹

У слављењу руске књижевности као једне „од најреволуционарнијих у Европи“, у штампању поучних чланака од руских аутора можемо наћи даље доказе *Рад(е)ни-кове* опредељености. Руски текстови, у преводу, користе се за разноврсне теме: о трошењу хране,¹⁸² без ознаке аутора; затим први део Чернишевског дела „*Шта да се ради?*“, који излази у наставцима у педесет бројева;¹⁸³ информативни написи из *Дела о Мормонцима*, присталицама једне секте у Америци,¹⁸⁴ о условима за бољи рад према Чернишевском;¹⁸⁵ и „*Нестало савести*“ од Шчедрина.¹⁸⁶

Признање прогресивним прегаоцима буржоаског друштва

Рад(е)ник повремено истиче и личности напредних буржоаских мислилаца и бораца, који, имајући пред очима интересе интегрисаних заједница, нације и човечанства, указују на потребе експлоатисаних маса, и чије се тезе могу користити за оправдање и анимирање борбе социјалистичких представника радничке класе и радних људи уопште.

Међу овим ликовима прва места заузимају лидери национално-ослободилачких покрета у Италији, који се тада налазе у центру пажње европске јавности. Гарибалди се највише цени. Једно његово писмо, упућено уреднику Мацинијевог листа *Roma del popolo*, са објашњењем сукоба између њега и Мацинија објављује се као доказ његових рационалних ставова према организованој борби радника. За *Интернационалу* ту Гарибалди казује, да је „Она ... еманација неприродног стања садањег друштва — где највећи део кулучи да би могао живити, док мали део лагањем и насиљем отима зараду првог и зарто да не изазове незадовољство и освету оних који трпе?“¹⁸⁷

Једном другом приликом се за Гарибалдија каже, да, вођен „својим племенитим осећањем“ у народним покретима он је „вазда на страни праведној. Ма каква нова и непрерађена идеја покретала масу народа и различне партије у борби он је вазда кадар био да позна истину, ма да није никад учио 'социјална начела'“.¹⁸⁸

Поводом смрти Мацинија *Радник* посвећује уводник његовом лику борца да би му одао заслужену пошту. Али ту прилику користи за кориговање оцена које су дали остали листови, као и за осветљавање појмова које је грађанска штампа само једнострано осветљавала. Најпозитивније се истичу Мацинијеве људске врлине као поштеног несебичног националног борца. „У садашњем веку себичности, издајства, општег лагања, редак је човек за кога се може рећи: овај није лагао“. За Мацинија се то може тврдити. „Он је кроз сав дуг живот остао веран својим начелима.“ Али кад се процењују та начела онда се мора бити обазрив, онда — додаје *Радник* — „не можемо да се клањамо пред њим, онда не можемо да га узносимо и — све на страну, ми морамо казати да су Мацинијева начела лажна“. Он није остварио „јединство Италије“ у „савезу италијанских радника него у савезу италијанских канцеларија и полиција“. За њега је било најважније јединство, јединство по сваку цену.¹⁸⁹

У време излагања *Рад(е)ника* међу најцењеније и најчитаније прогресивне мислиоце убрајани су Енглез Бокл, Американац Дрепер и француски социолог позитивиста, Огист Конт. Поводом превода дела Жерјеа „*Развитак историјске науке*“, и књиге Дрепера „*Историја умног развића*“, које су тада изашле из штампе, лист се у опширном трактату, у четири наставка, осврће на њихова дела, указујући на нова сазнања која се из њих могу црпсти, и то за потврду исправности нових погледа на свет, и чак оних стремљења чији су главни протагонисти социјалисти.¹⁹⁰

С обзиром на још увек актуелну тему о начину и сврси писања историје наводимо ова размишљања из *Раденика*: „До скоро владало је опште мњење, да је најлакши посао писати историју. Требало је само разумети језик, на коме су љетописи написани и нешто мало знања да историк уме хронолошки поредити све догађаје и

главније моменте историјске, па је с тим све учињено и историја написана. И одиста ... су се историје *већином* писале на овај прост и најлакши начин који се мало чим разликује од поповских читуља и средњовечних записа манастирских. (У најновије доба наша књижевност добила је једну такву „Историју света“ за *женскиње* од гђе Кате Миловук, управит. више женске школе! Ур.) шта више, овакав чисто механичан начин излагања историјских факата, — ова номенклатура без духа и живота и данас се упражњава од такозваних „званичних историка“ који сву историју и све догађаје у њој, оснивају и потврђују само личним врлинама и недостацима, способношћу и нехатношћу „силних мира овог“...¹⁹¹

За *Раденика* је најважније да књига Жерјеа, коју је превео архимандрит Дучић, и Дреперова, преводилац Д. Ракић, показују да „историја није тако проста и лака наука, као што су досада мислили адепти старе школе и придворне панегиристе старих и нових времена.“ Развитак народа не зависи од случајних или појединачних фактора већ од низа иманентних закона. „Треба се само једном за свагда уверити, да се све на свету мења и опет ништа не пропада“ и да „ова вечита промена и понављање ... јесте онај највећи природни закон који управља целом васељеном“. И зато „без свестране научености, без добре претходне спреме и филозофске јерудиције — историја — не може се писати...“

Приказујући Боклову „Историју цивилизације“, која се у преводу тада налазила у штампи, *Раденик* на првом месту наводи као најисправније, његову поставку да: „Напредак цивилизације зависи од тога у каквој се мери истражују закони који управљају појавама, и у каквој се мери шире знања о тим појавама“. Друге његове поставке: о *скептицизму*, као позитивном фактору, пошто побуђује критику постојећег и подстиче кретање новог, и о *тutorству*, као негативном фактору, јер спутава иницијативу потчињеног народа — нотирају се такође. Најупечатљивије, у духу популаризаторске демократије, делује закључак којим се тврди да: „Свуда и свагда цивилизације су пропале једино с тога што су плодове брали само њих неколицина. Неколицина се услађавало жи-

вотом, неколицина је мислила о друштвеним и политичким питањима, неколицина се занимала науком и опет само она користила се њоме а други, тј. маса свагда је издирала за њих и њима се у свему покоравала. Маса — народ, свагда је страдао: и у побунама и у ратовима и у плаћању и у свима могућим и немогућим случајевима експлоатације“. Перспектива је у тврдњи да ће: „Сав будући развитак човечанства 'бити лакши' уколико се он буде ослањао на начела самоуправе и саморазвића“.

Критичке примедбе се ограничавају на извесна Боклова преувеличања важности цивилизације Енглеске у историји света. Указује се на то да је аристократска Енглеска преоптерећена старим, средњовековним обичајима и установама. И закључује: „Покушај Бокла, да напише историју цивилизације на научном основу остао је несвршен“. На жалост овај закључак се овде заснива само на слабостима које проистичу из Бокловог култа према аристократији Енглеске. Рецензент у *Раденику* оцењивао је Бокла, позитивно и негативно, очигледно само према ставовима у односу на широке слојеве народа, њихових демократских стремљења и потенцијала. Отуда долази и његово уверавање да се закони развитака најбоље могу проучити у Америци јер се тамо, у то време „слободно исказују сви фактори друштвеног живота“ без *тutorства* анахронистичких монархистичких и аристократских институција и личности.¹²⁹

Дреперово дело се оцењује слично као и Боклово. Само се Дреперу замера поставка о неминовном паду и пропадању сваке цивилизације услед старости. Ова се тврдња одбацује речима Писарева који је у свом делу о *развоју европске мисли* доказивао да поједине цивилизације, као и поједини народи, нису пропали и не пропадају услед старачке изнемоглости него услед друштвених болести, изазваних нездравим односима између ексклузивних владајућих слојева и експлоатисаних маса народа.¹⁹³

Огисту Конту, творцу позитивистичке спознајне школе, признаје се уз највише поштовања допринос у изучавању развоја друштва. Критичке замерке се односе углавном на Контову класификацију историјских епоха, према доминантним миса-

оним факторима — теологије, метафизике, и најзад позитивистичке науке.¹⁹⁴

Све у свему, преовладава мишљење да ће дела Бокла, Дрепера и Конта унапредити развој научне мисли и у Србији. Ако ништа друго, и ми бисмо морали потврдити исправност тврђења, да ће они „поколебати веру и ауторитет“ конзервативаца и конзервативних либерала „наших Гервинуса и слатко-језичних Маколеја“...¹⁹⁵

Међу мисаоним прегаоцима прогресивног дела човечанства, посебно се истиче још и лик Лудвига Фојербаха. Вести о његовим материјалним недаћама, његовом тешком животу у сиромаштву инспирисале су чланак који указује на трагику отуђености великог мислиоца од савременог друштва и логику повезаности његове са носиоцима будућег напретка. „Тесна узајамност сједињује усамљеног и без одбране мислиоца, који тражи законе правце и истине, са бунтовничком масом која их проглашава и која оће да их оствари.“¹⁹⁶

На листи оних који су ради својих прогресивних дела морали подносити тегобе усамљеништва и сиромаштва, стављају се поред Сен Симона, Фуријеа, Манеса, Пјер Леруа, Прудона и Волтер, Жан Жак Русо, Кондорсе, Огист Конт, Фихте и др. За Лудвига Фојербаха који „живи последње дане својега живота у највећој сиротињи у Баварској“ *Радник* тражи од пријатеља „слободне мисли, да плате философу дуг солидарности.“¹⁹⁷

По прегледу свих написа који износе дела и личности изван социјалистичког круга може се приметити да *Рад(е)ник* није био довољно консеквентан у процени њихове вредности према мерилима једне или друге школе социјалиста. Међутим, од првог социјалистичког листа тако нешто не треба ни очекивати. Оштрица његова била је махом уперена против либерала и њихових антисоцијалистичких испада. У борби са протагонистима грађанског друштва он је хтео да докаже да највећи, најпрогресивнији мислиоци и борци, и са буржоаских позиција, тражили су такве измене у схватањима људи и институцијама друштва да су неминовно долазили у сукоб са постојећим поретком, постајали његове жртве и самим тим, хтели они то или не, демонстрирали оправданост захтева социјалиста.

Да су признања прогресивним личностима грађанског реда била инспирисана вредностима њиховог дела и потребама борбе против реакционарних схватања конзервативаца и конзервативних либерала, најбоље се види у критици једног испада *Враголана*, који се такође сматрао социјалистичким листом, против песника Јована Јовановића — Змаја.

Враголан је у име извесних доктринарних социјалистичких „социјалних начела“ уврстио барда национално-ослободилачких покрета, као либерала, у „назадњаке“. На овај напад реаговао је *Раденик* са осећајним и националним аргументима посматрача, саборца и борца. „Има људи који својим природним даром, својим племенитим осећањем и не знајући за разне научне теорије увек ... осете сваку правду, племенитост и поштење, као и сваку кривду, низости и прљавштину људску — они осете често и најфиније побуде и појаве у раду личности, целих партија народних маса. Ти су људи вазда борци за истину и правду с пером или с мачем у руци“. С таквим схватањима први социјалистички лист ставља Змаја Јована Јовановића: „У ред првих песника и првих бораца за све што је добро, племенито и истинито...“¹⁹⁸

Сумарни подаци

Први социјалистички лист под именом *Раденик* излазио је 1871. редовно од 1. јуна до 31. децембра, и 1872. у новој инскрипцији *Радник*, до 17. маја. Свега је изашло 1871. године 86 бројева, и 1872. 51 број; укупно 137 бројева. Стране је имао две, четири или шест. Обично четири стране, а само у изузетним случајевима две, односно шест. Године 1871. имао је две и шест страница по случајној подударности подједнако у једанаест бројева, а 1872. свега три броја су била са по шест страна. Остали бројеви су са четири стране.

Да би хомогеност листа била што јасније изражена јединственом целином пагинација је континуирана од првог до последњег броја у једној години. Према штампаној пагинацији *Раденик* 1871. има 344 стране, а *Радник* 1872 — 208 страна. Занимљиво је да су при пагинирању *Раденика* 1871. учињене неколико пута штампарске грешке, али су се оне зачудо

међусобно потирале, тако да лист завршава прву годину с тачном пагинацијом. Следеће године има такође неколико грешака у пагинацији које се не потиру више узајамно те се може констатовати да *Радник* 1872. уместо означених 208 има 210 страна.

Велика већина написа и дописа је без потписа. Од чланака Светозара Марковића, који се препознају по стилу и речнику, само су два потписана: један са иницијалима, С. М., „*Нешто о слободи, по Жил Симону*“, у подлистку 44. броја; и други са пуним именом „*Радничко питање у Србији*“, у полемици са Владаном Ђорђевићем.¹⁹⁹ Од сарадника највише се потписивао А. Алексић. Његови чланци су се односили на конкретне економске проблеме о којима се слободније могло расправљати, без бојазности од накнадних полицијских и судских репресивних мера.²⁰⁰ Стручних чланака са потписима аутора, има још од познатог прогресивног професора Ст. Поповића,²⁰¹ од Алекса С. Јовановића,²⁰² и А. Вучковића.²⁰³ Из редова студената, одушевљених *Раденикових* приврженика, јављају се на страницама листа са пуним потписом Димитрије Генић и М. Павић, само по једанпут, у полемици са Владаном Ђорђевићем.²⁰⁴ Дописници, аутори локалних вести, такође се ретко потписују. Као сарадници у унутрашњости откривају се пуним именом: Милош Вићентијевић, трговац у Лозници (иначе се већином потписује скраћено „Милош“ или „Мил. Вић“), Ђ. М. Грбић у Градишту и Ф. Ђирковић у Алексинцу.²⁰⁵ Са иницијалима се потписују: В. М. и В. Милов из Ваљева, М. В. из Крагујевца,²⁰⁶ Р. К. Т. — Пожаревац, Д. П. — Јаребица²⁰⁷, С. Д. П. из Загеба, Јелена Ј. Н.,²⁰⁸ Ђ. М.,²⁰⁹ Ј. С.,²¹⁰ К. З. Ј.²¹¹ Са псеудонимом се јављају: „Умјанин“,²¹² „Шихит“,²¹³ „Милић“,²¹⁴ „Солидарите“,²¹⁵ „Рада“ из Панчева,²¹⁶ „Немирни“ из Брчког.²¹⁷

Рад(е)ник је излазио три пута недељно: уторником, четвртом и суботом, до другог броја 1872. године; средом, петком и недељом, од трећег броја 1872. до краја. Претплата 1871. на годину износила је 60 гроша (адекватно томе на пола године — 30 гроша, четврт године — 15 гроша) а 1872. 80 гроша. Ово поскупљење образлаже се плаћањем поштарине, која је од тада обавезна и за тисковне пошиљке. За Аустро-Угарску претплата је износила — 12 форинти, а за

остале земље — 120 гроша. Мора се рећи да је цена била ниска; према тврђењу редакције, она је била нижа него за друге листове и једва је могла да подмири трошкове штампања.²¹⁸ За огласе се плаћало 10 пара од реда.

Званични издавач и одговорни уредник био је инжењер Ђура Љочић, до 36. броја, 31. марта 1872; а од 37. броја, 5. априла, Стеван Милићевић. Стварни издавач и уредник, док није емигрирао у Нови Сад, био је Светозар Марковић.

Рад(е)ник је излазио у фолио формату, величине 38×24 цм. На првим страницама штампани су већи чланци, у просеку од 2—3 ступца. Као што смо видели већина чланака написана је у виду дугачких расправа и излазила је у наставцима. Понекад у једном броју један наставак испуњава две, па и три стране, по три ступца. Има бројева и без нових написа; у њима се налазе само наставци раније започетих чланака. Известан број прештампава се после чак у посебну књижицу да би се што више растурили у народу.²¹⁹

У подлистку, на другој страни, се обично штампају литерарни и студијски прилози, одломци из већих, већином иностраних дела, скице из живота, књижевни огледи, критички прикази и прегледи. И у том делу листа написи су углавном опсежни тако да се настављају у више бројева. У многим бројевима подлистак се протеже и на трећу па чак и на четврту страницу листа.

Од сталних рубрика на прво место долазе „*Наше домаће ствари*“. Под овом рубриком штампају се понекад такође дугачки написи од неколико стубаца. У рубрике политичког карактера спадају још „*Различности*“ и „*Из страног света*“. Ова потоња са белешкама иностраних вести излази само повремено.

Међу *Рад(е)никовим* краћим рубрикама, са одговарајућим notiцама, обавештењима налазе се „*Лицитације*“ и „*Стецишта*“, затим „*Одговори уредништва*“ и „*Јавна кореспонденција*“ са кратким одговорима, од неколико редака, на питања читалаца. У посебној рубрици под насловом „*Припославно*“, односно „*Припослато*“ објављују се дописи, обично реаговање „увређених“ лица, апострофираних у неком претходном допису за које су сносили одговорност сами аутори, пошто се редакција оградилa од

њих, и штампала их силом закона, у рејим случајевима и зато да би се чула и друга, увређена страна.

Ради буђења интереса за све већа и важнија техничка достигнућа у свету уређује се посебна рубрика: „Технички рецепти и белешке“. Ту се штампају инструктивни написи, обавештења, о најразличитијим питањима и решењима у домену технике и науке, првенствено на подручју привреде: о новим методима ливења челика,²²⁰ о производњи злата, новим угљенокопима у Енглеској итд.

Од посебног значаја су „Књижевни огласи“ па и обични „Огласи“. И ови потоњи садрже позиве за претплату нових књига, обавештења о престанку или изласку неког листа или часописа, препоруке за куповину занимљивих публикација. У обичним огласима преовлађују, природно, рекламни текстови појединих произвођача и продавца, занатлија, трговаца, механџија, као и лична и друштвена саопштења, већином од занатлијских дружина. У целини рубрика огласа није велика: најчешће пола, ређе један до два ступца.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Сви датуми по старом календару.
- ² Подвукао А. Р.
- ³ *Радничко питање*, Раденик бр. 2—4. 1871.
- ⁴ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, II, 171.
- ⁵ Нав. дело, 175.
- ⁶ *Савремена буржоаска држава*, Раденик бр. 5, 12 и 13. — 1871.
- ⁷ *Буна и револуција*, Раденик, 76—1871.
- ⁸ Светозар Марковић, нав. дело, II, 388.
- ⁹ *Нешто о слободи*, По Жил Симоу. Нав. дело, II, 295—398.
- ¹⁰ Нав. дело, II, 395.
- ¹¹ Радник, 39—1872. У даљем излагању када се говори о Раденику и Раднику е стављамо у заграду.
- ¹² Радник, 26 до 30, 32 до 35 — 1872.
- ¹³ „Услови за бољи рад (из Чернишевског)“. Радник, 42, 43, 44, 46, 47 — 1872.
- ¹⁴ Светозар Марковић, нав. дело, II, 198.
- ¹⁵ Нав. дело, II, 204.
- ¹⁶ У Београду су постојале ове дружине: столарско-браварска, обућарска, кројачка, опанчарска, поткивачка и дружина за потрошњу.
- ¹⁷ Светозар Марковић, нав. дело, II, 205.
- ¹⁸ Нав. дело, II, 206.
- ¹⁹ Нав. дело, II, 211.
- ²⁰ Нав. дело, II, 214.
- ²¹ Нав. дело, II, 217.
- ²² Нав. дело, II, 228.
- ²³ Нав. дело, II, 218.
- ²⁴ *Окружне скупштине*, Раденик, 17 — 1871.
- ²⁵ Светозар Марковић, нав. дело, II, 336.
- ²⁶ *Закони и предлози прошлогодишње скупштине*, Раденик, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 40 — 1871.
- ²⁷ Светозар Марковић, нав. дело, II, 287.
- ²⁸ Нав. дело, II, 293.
- ²⁹ Нав. дело, II, 292.
- ³⁰ Нав. дело, II, 298.
- ³¹ Нав. дело, II, 304—305.
- ³² *Опет сеоски дућани*, Раденик, 41 и 42 — 1871.
- ³³ Нав. чланак, Раденик, 42 — 1871.
- ³⁴ *Мудрост Јединства*, Раденик, 43 — 11. IX 1871.
- ³⁵ *Својина земље*, Светозар Марковић, нав. дело, II, Раденик, 59 — 1871.
- ³⁶ Раденик, 59 — 1871.
- ³⁷ Светозар Марковић, нав. дело, II, 352.
- ³⁸ Нав. дело, II, 353.
- ³⁹ Нав. дело, II, 356.
- ⁴⁰ *Министарски извештаји*, Раденик, 79, 30, 82, 83, 84 — 1871.
- ⁴¹ Раденик, 79, 80 — 1871.
- ⁴² Раденик, 82 — 1871.
- ⁴³ Раденик, 19 — 1872.
- ⁴⁴ Светозар Марковић, нав. дело, III, 30.
- ⁴⁵ Нав. дело, III, 80.
- ⁴⁶ Нав. дело, III, 82.
- ⁴⁷ Нав. дело, III, 88.
- ⁴⁸ Нав. дело, III, 93, 324.
- ⁴⁹ Радник, 45 — 1872.
- ⁵⁰ Светозар Марковић, нав. дело, III, 113.
- ⁵¹ Радник, 41 — 1872.
- ⁵² Радник, 44 — 1872.
- ⁵³ Радник, 45 — 1872.
- ⁵⁴ Радник, 47 — 1872.
- ⁵⁵ *Пожаревачка жељезница*, Раденик, 41 — 1871.
- ⁵⁶ Раденик, 44 до 46 — 1871.
- ⁵⁷ Раденик, 44 — 1871.
- ⁵⁸ Раденик, 44 — 1871.
- ⁵⁹ Раденик, 45 — 1871.
- ⁶⁰ Раденик, 56, 57, 1871.
- ⁶¹ Раденик, 61 до 67 — 1871.
- ⁶² Раденик, 64 — 1871.
- ⁶³ Раденик, 65 — 1871.
- ⁶⁴ Раденик, 67 — 1871.

- ⁶⁵ Дал је Морава пловна? Раденик, 29 — 1871.
- ⁶⁶ Раденик, 9, 27, 28—30, 35—37, 49—52 — 1871.
- ⁶⁷ Раденик, 1 — 1871.
- ⁶⁸ Раденик, 75 — 1871.
- ⁶⁹ Шта треба да радимо? Раденик, 8 — 1871.
- ⁷⁰ Воденице, Раденик, 48 — 1871.
- ⁷¹ Опет жељезница, Раденик, 64 — 1871.
- ⁷² Карановачке потребе, Раденик, 39 — 1871.
- ⁷³ Нав. чланак, Раденик, 40 — 1871.
- ⁷⁴ Нав. чланак, Раденик, 41, 42 — 1871.
- ⁷⁵ Регулисање Београда, Раденик, 15, 17, 19 — 1871.
- ⁷⁶ Нешто о регулисању окружних вароши и варошица, Раденик, 53 — 1871.
- ⁷⁷ Пијаћа вода у Београду, Раденик, 23 — 1871.
- ⁷⁸ Зајам. Интерес. Кајишарлук. Раденик, 72 — 1871.
- ⁷⁹ Сатирање јелове горе, Раденик, 24 до 26 — 1871.
- ⁸⁰ Елементарне непогоде, Раденик, 31 — 1871.
- ⁸¹ Грађење пограничне ограде и чување границе, Раденик, 34, 35, 47 — 1871.
- ⁸² Има ли код нас меана? Раденик, 47, 51 — 1871.
- ⁸³ Проституција, Радник, 16 — 1872.
- ⁸⁴ Филозофија бројева, Радник, 47 и 48 — 1872.
- ⁸⁵ Раденик, 73 — 1871.
- ⁸⁶ Недељне школе, Радник, 3 — 1872.
- ⁸⁷ Нешто о женском образовању, Раденик, 16 до 18 — 1871.
- ⁸⁸ Раденик, 16 — 1871.
- ⁸⁹ Раденик, 18 — 1871.
- ⁹⁰ Раденик, 29 до 31 — 1871.
- ⁹¹ Раденик, 84 — 1871.
- ⁹² Женско питање, Радник, 23 — 1872.
- ⁹³ Радник, 3 — 1872.
- ⁹⁴ Раденик, 2, 4, 5, 7, 10, 12, 14 — 1871.
- ⁹⁵ Радник, 22 — 1872.
- ⁹⁶ Радник, 1, 8, 13, 22, 36 — 1872.
- ⁹⁷ Букварски морал, Радник, 13 и 14 — 1872.
- ⁹⁸ Светозар Марковић, нав. дело, III, 21.
- ⁹⁹ Нав. дело, III, 25.
- ¹⁰⁰ Нав. дело, III, 27.
- ¹⁰¹ Радник, 6 — 1872.
- ¹⁰² Раденик, 5 — 1871.
- ¹⁰³ Раденик, 7 — 1871.
- ¹⁰⁴ Раденик, 1 — 1871.
- ¹⁰⁵ Раденик, 1 — 1871.
- ¹⁰⁶ Раденик, 11 — 1871.
- ¹⁰⁷ Раденик, 24 — 1871.
- ¹⁰⁸ Раденик, 12 — 1871.
- ¹⁰⁹ Раденик, 38 — 1871.
- ¹¹⁰ Раденик, 1, 9, 12, 23 — 1871.
- ¹¹¹ Раденик, 8 — 1871.
- ¹¹² Раденик, 48 — 1871.
- ¹¹³ Раденик, 2 — 1871.
- ¹¹⁴ Раденик, 31 — 1871.
- ¹¹⁵ Раденик, 5, 6, 12, 15 и др.
- ¹¹⁶ Наше домаће ствари. Раденик, 2 — 1871.
- ¹¹⁷ Уводник Београд, 17. новембра 1871. Раденик, 70 — 1871.
- ¹¹⁸ Политичка ситуација, Раденик, 78 — 1871.
- ¹¹⁹ Светозар Марковић, нав. дело, III, 127.
- ¹²⁰ Нав. дело, III, 141.
- ¹²¹ Нав. дело, III, 149.
- ¹²² Радник, 29 — 1872.
- ¹²³ Светозар Марковић, нав. дело, III, 113.
- ¹²⁴ Нав. дело, III, 114.
- ¹²⁵ Словенска Аустрија, Раденик, 3—1871.
- ¹²⁶ Светозар Марковић, нав. дело, II, 364.
- ¹²⁷ Застава, 71 — 1871.
- ¹²⁸ Раденик, 13 — 1871.
- ¹²⁹ Светозар Марковић, нав. дело, II, 366.
- ¹³⁰ Нав. дело, II, 366.
- ¹³¹ Нав. дело, II, 369.
- ¹³² Нав. дело, II, 370.
- ¹³³ Нав. дело, II, 142.
- ¹³⁴ Раденик, 34 — 1971.
- ¹³⁵ Светозар Марковић, нав. дело, III, 10.
- ¹³⁶ Друштвено-економско стање код аустро-угарских Срба, Радник, 35 — 1872.
- ¹³⁷ Борба у граници, Раденик, 56 — 1871.
- ¹³⁸ Раденик, 34 — 1871.
- ¹³⁸ Шепртљање Хрватске народне странке, Радник, 11 — 1872.
- ¹³⁹ Раденик, 3 — 1871.
- ¹⁴⁰ Раденик, 26 — 1871.
- ¹⁴¹ Раденик, 80 — 1871.
- ¹⁴² Светозар Марковић, нав. дело, II, 234.
- ¹⁴³ Нав. дело, II, 238.
- ¹⁴⁴ Нав. дело, II, 241—242.
- ¹⁴⁵ Нав. дело, II, 244.
- ¹⁴⁶ Светозар Марковић, нав. дело, II, 249.
- ¹⁴⁷ Раденик, 3 и 4 — 1871.
- ¹⁴⁸ Светозар Марковић, нав. дело, II, 253.
- ¹⁴⁹ Нав. дело, II, 256.
- ¹⁵⁰ Нав. дело, II, 260.
- ¹⁵¹ Нав. дело, II, 261.
- ¹⁵² Нав. дело, II, 264.
- ¹⁵³ Нав. дело, II, 284.
- ¹⁵⁴ Нав. дело, II, 265.
- ¹⁵⁵ Нав. дело, II, 279.
- ¹⁵⁶ Раденик, 81 — 1872.
- ¹⁵⁷ Радник, 24, 36, 27 — 1872.
- ¹⁵⁸ Радник, 26 — 1872.
- ¹⁵⁹ Радник, 27 — 1872.
- ¹⁶⁰ Раденик, 19 до 21, 23 до 25, 32 и 33, 35 до 39 — 1871.
- ¹⁶¹ Раденик, 61, 63 до 68, 71 до 75 — 1871.
- ¹⁶² Раденик, 84 — 1871.
- ¹⁶³ Радник, 23 — 1872.
- ¹⁶⁴ Радник, 20 — 1872.
- ¹⁶⁵ Раденик, 60 — 1871.
- ¹⁶⁶ Раденик, 72 — 1871.
- ¹⁶⁷ Радник, 34 до 39 — 1872.
- ¹⁶⁸ Радник, 38 — 1872.
- ¹⁶⁹ Радник, 39 — 1872.
- ¹⁷⁰ Радник, 51 — 1872.
- ¹⁷¹ Раденик, 24 — 1871.
- ¹⁷² Раденик, 27 — 1871.
- ¹⁷³ Радник, 48 и 49 — 1872.
- ¹⁷⁴ Раденик, 6, 7, 9 — 1871.
- ¹⁷⁵ Раденик, 29—31, 37 — 1871.
- ¹⁷⁶ Светозар Марковић, нав. дело, II, 376.
- ¹⁷⁷ Нав. дело, II, 377.

- 178 Нав. дело, II, 378.
 179 Нав. дело, II, 379.
 180 Нав. дело, II, 380.
 181 Нав. дело, II, 335.
 182 Раденик, 51, 52, 53 — 1871.
 183 Раденик, 80 до 87 — 1871, Радник,
 1 до 43 — 1872.
 184 Радник, 23 и 24 — 1872.
 185 Радник, 42 до 44, 46 и 47 — 1872.
 186 Радник, 46 до 48 — 1872.
 187 *Гарибалдино писмо*, Раденик, 71
 — 1871.
 188 Раденик, 66 — 1871.
 189 *Маџини*, Радник, 30 — 1872.
 190 *Бокљ, Дрепер и Огист Конт*, Раденик,
 74 до 77 — 1871.
 191 Нав. чланак
 192 Нав. чланак.
 193 Нав. чланак.
 194 Раденик, 77 — 1871.
 195 Раденик, 76 — 1871.
 196 Радник, 41 — 1872.
 197 Умро 13. септембра 1872.
 198 *Нова социјална начела*, Раденик, 66
 — 1871.
- 199 Радник, 44 — 1872.
 200 Раденик, 1, 5, 9, 10, 29 — 1871.
 201 Раденик, 40 до 47 — 1871.
 202 Раденик, 71 до 73 — 1871, Радник,
 24 — 1872.
 203 Раденик, 8 — 1871.
 204 Радник, 36, 50 — 1872.
 205 Раденик, 21 — 1871.
 206 Раденик, 11, 14 — 1871.
 207 Раденик, 12 — 1871.
 208 Раденик, 29 — 1871.
 209 Радник, 22 — 1872.
 210 Радник, 28 — 1872.
 211 Радник, 50 — 1872.
 212 Раденик, 30, 53 — 1871.
 213 Раденик, 47 — 1871.
 214 Радник, 51 — 1872.
 215 Раденик, 73 — 1871.
 216 Раденик, 80 — 1871.
 217 Радник, 2 — 1872.
 218 Раденик, 76 — 1871.
 219 *Наше домаће ствари*, Раденик, 53
 — 1871; *Оглас*, Радник, 6 — 1872.
 220 Раденик, 15 — 1871.

LE PREMIER JOURNAL SOCIALISTE À BELGRADE

Radenik 1871 — Radnik 1872.

dr. Andrija Radenić

Dans cette étude l'auteur analyse en détail le contenu du premier journal socialiste de Belgrade et des Balkans qui paraissait de 1871 à 1872. L'analyse est faite par sections, classées d'après les problèmes et les événements traités ou commentés dans ce journal. De cette manière le lecteur est mis au courant d'une manière détaillée, complète, de presque tous les titres du journal. Ces titres sont groupés par ordre suivant: déclaration de programme, articles du caractère scientifique, discussions sur des problèmes économiques et politiques concrets, commentaire des projets de Loi, proposés et votés à l'Assemblée, ensuite des textes d'où l'on peut voir des attitudes générales et la tactique, discussion sur l'orientation de la future construction du pays, critiques des phénomènes négatifs dans la société, lutte pour l'égalité en droits de la femme, pour la culture et l'éducation en général. Ensuite, après les nouvelles du pays, vient l'aperçu des problèmes politiques et des événements à l'extérieur. Ces titres sont groupés par thèmes: action nationale pour la libération, la Commune de Paris, mouvement ouvrier international, révolutionnaires russes et combattants progressistes de la société bourgeoise. La physionomie du journal est reproduite avec des données sur

les rédacteurs et sur la manière de son organisation et publication correspondant au standing de l'époque.

L'analyse du classement thématique des articles permet de nombreuses conclusions déterminant la position du premier journal socialiste serbe, ses actions et dilemmes, ses aspirations et réalisations. Le journal *Rad(e)nik* publiait en premier lieu des articles d'études sur les problèmes sociologiques, économiques et politiques. Ces articles sont écrits sous forme de discussions à suivre. La majorité en est due à Svetozar Marković. En général sans signature, ils font l'effet des éditoriaux.

Bien que des problèmes du pays occupaient la place prépondérante, dans la rédaction du journal, on ne discutait pas avec moins de passions des problèmes de politique extérieure. Quant à la lutte des Slaves de Sud en Turquie, la rédaction s'engageait à fond dans l'action révolutionnaire de libération nationale. Pour ces mêmes raisons elle attaquait l'Autriche-Hongrie.

Avec une série d'articles pour la défense de la Commune de Paris, le premier journal socialiste Serbe se range parmi les militants les plus fidèles à la révolution. Expriment l'esprit

de la solidarité socialiste interinationale, les idées du socialisme scientifique, ses articles ont eu un grand retentissement dans l'opinion publique en contribuant à la découverte de la vérité sur les communards.

Avec ses articles sur les événements révolutionnaires en Russie, et les résumés des oeuvres des penseurs révolutionnaires russes tels que: Tchernichevski, Pissareff, Dobroljuboff, *Rad(e)nik* défend les actions et les idées qu'il considère

comme modèle pour les pays sous-développés, ce qu'était la Serbie à l'époque.

Le premier journal socialiste n'a été publié qu'une année à peine: du 1er juin 1871 au 17 mai 1872, en tout 137 numéros. Son influence sur les esprits est beaucoup plus durable. De nombreux écrits de *Rad(e)nik* ont inspiré des socialistes durant des décades entières, inspiré des hommes progressistes pour l'action en vue de la transformation de la société.

